

Բարկեն Հ.Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ, ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ԳԱՎԱՌ-ԱԲԱԺ-ԱՆՄԱՆ ՇՈՒԲՁ*

Մուտք

Այսպես կոչված Աղվանքն իբրև աղբրեջանցիների նախահայրերի կողմից ստեղծված պետություն ներկայացնելու աղբրեջանական պատմաբանների համառ փորձերը մեզ ստիպեցին անդրադառնալ Կուրի ձախափնյակում ծնունդ առած այդ թագավորության էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցերի, որոնք, մեր կարծիքով, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն կովկասագիտության, այլև հայագիտության համար¹: Ելնելով հիմնախնդրի հետագա՝ ավելի խոր և համակողմանի քննության անհրաժեշտությունից, սույն հոդվածում հետազոտության ենք ենթարկում նաև նշված պետության սահմանների, տարածքի ու գավառաբաժանման հարցերը:

Այսպես կոչված Աղվանքի պատմական աշխարհագրության հարցերով զբաղվել են Ա. Յանովսկին, Բ. Դոռնը, Վ. Տոմաշեկը, Ա. Կրիմսկին, Ս. Յուշկովը, Կ. Տրևերը և ուրիշներ՝ իրենց նպաստը բերելով հարցի ավել կամ պակաս չափով քննությանը:

Հարևան Աղբրեջանի Հանրապետության պատմաբանները նույնպես անդրադարձել են քննարկվող հիմնախնդրին՝ հետապնդելով լոկ մի նպատակ. աղվանների իրենց նախնիներ հռչակելու միջոցով՝ եկամուտ թյուրքական ժողովրդին վերածել ներկայիս Աղբրեջանի Հանրապետության տարածքի ավտոխթոնների կամ տեղաբնիկների:

Աղբրեջանական պատմաբաններից այսպես կոչված Աղվանքի պատմական աշխարհագրությանը, գավառաբաժանմանը, տեղանուններին անդրադարձել են Բ. Ալիև², Ֆ. Մամեդովան,³ Գ. Գեյրուլանը⁴ և ուրիշներ, որոնց տեսակետների հոգևոր հայրն է եղել Ջ. Բունիաթովը: Դրանց մեջ հատկապես Ֆ. Մամեդովան

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 24.05.2012:

1 Տե՛ս Բարկեն Հարությունյան, Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, «ՎԷՆ», 2011, թիվ 2 (34), էջ 30-64, թիվ 3 (35), էջ 34-73:

2 Տե՛ս Կեմալ Ալիև, Кавказская Албания, Баку, 1974.

3 Տե՛ս Փարիլա Մամեդովա, География Кавказской Албании (III в. до н.э.-VII в.н.э.), Баку, 1986.

4 Տե՛ս Գ.Ա.Գեյбулаев, Топономика Азербайджана, Баку, 1986.

հակված է կարծելու, որ իրենից առաջ եղած ուսումնասիրողները, այդ թվում նաև Ք. Ալիևը, հենվել են հարցի քննության հայկական ավանդույթի վրա: Ուստի Ֆ. Մամեդովան գովեստի խոսքեր է ուղղում հատկապես Ջ. Բունիաթովի հասցեին և պնդում է, թե իբր՝ Ջ. Բունիաթովն է, որ հիրավի կարողացել է ուսումնասիրել խնդիրը⁵: Մի կողմ թողնելով հեղինակի ճամարտակությունները հարցի քննության համար կիրառած իր «մեթոդի» մասին, որ շատ հեռու է նոր հռչակվելուց, ինչպես նաև զերծ մնալով աղբբեջանցի պատմաբանների տեղեկություններին առանձին-առանձին անդրադառնալուց, քանի որ նրանց մոտ, ըստ էության, ոչ մի նոր բան չկա, անցնենք այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Ադվանքի թագավորության գավառների տեղադրությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում, անշուշտ, դիմելով նաև հրապարակի վրա եղած նյութերին և կարծիքներին :

1. Թագավորության ստրաբոնյան նկարագրությունը

Դատելով հույն աշխարհագետ Ստրաբոնի տեղեկություններից՝ Ալբանիայի կամ այսպես կոչված Ադվանքի թագավորությունը ծնունդ է առել մ.թ.ա. II դարի վերջերին կամ I դարի սկզբներին՝ իրենից ներկայացնելով նախկին 26 ցեղային թագավորությունների մի համադաշնություն, որը Ստրաբոնի օրերում կառավարվում էր մեկ միապետի կողմից: Ամասեցի աշխարհագետը այս կապակցությամբ գրում է. «...նրանց (ալբանների- Բ. Հ.) թագավորները նույնպես նշանավոր են: Այժմ, ճիշտ է, նրանց բոլոր ցեղերին կառավարում է մեկ թագավոր, այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր տարբերալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորի կողմից: Նրանց լեզուները 26-ն են, այնպես որ նրանք դժվարությամբ են մեկը մյուսի հետ հաղորդակցվում»⁶: Անկախ այն իրողությունից, թե ինչ տարածք էին ընդգրկում այդ ցեղերը, պարզ է մի բան, որ նոր ձևավորված թագավորությունը պետք է բաղկացած լիներ առնվազն 26 վարչական շրջաններից: Դժբախտաբար, Ստրաբոնը բոլորովին տեղեկություններ չի պահպանել Ալբանիայի թագավորության վարչական բաժանման վերաբերյալ, իսկ Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյցի»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունները արտացոլում են բոլորովին այլ ժամանակների վարչական վիճակը: Միաժամանակ՝ ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ստրաբոնի ժամանակներից մինչև մ.թ. III դարի վերջերն ընկած ժամանակահատվածում էապես, առնվազն երկու անգամ, փոխվեց հիշյալ տարածքի էթնիկական պատկերը:

Ստրաբոնը, նկարագրելով Ալբանիայի թագավորությունը, հայտնում է հետևյալը. «Մեջտեղում կա մի դաշտավայր՝ ոռոգված գետերով, որոնցից մեծագույնն է Կուրը, որ սկիզբ է առնում Հայաստանից, մտնում է անմիջապես հիշյալ դաշտավայրը, ընդունում է իր մեջ Արագոսը (իմա՛ ներկայիս Արագվի գետը- Բ.Հ.), որ բխում է Կովկասից, ինչպես և ուրիշ ջրեր, և մի նեղ հովտի միջով մտնում է Ալբանիա: Այս երկրի և Հայաստանի միջև հոսելով անցնում է բազմաթիվ հույժ մարդաշատ դաշտավայրերով, ընդունում է իր մեջ նաև ուրիշ շատ գետեր, ինչ-

5 Տե՛ս **Фарида Мамедова**, նշվ. աշխ., էջ 87:

6 “The Geography of Strabo”, with an English Translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, Cambridge, Massachusetts, London, 1969, XI, 4, 6. Տե՛ս նաև՝ **Страбон**, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского, Ленинград, 1964. Թարգմանությունները տրված են ըստ Յր. Աճառյանի՝ որոշ փոփոխություններով: Տե՛ս նաև՝ **Ստրաբոն**, քաղեց և թարգմանեց Յ. Աճառյան, Եր., 1940:

պիսիք են Ալազոնիոսը, Մանդրբաները, Ռոյտակետը և Քանետը, բոլորն էլ նավարկելի, և թափվում է Կասպից ծովը: Առաջ այս գետը կոչվում էր Կորոս»⁷:

Սույն հաղորդումը մեր առջև մի շարք խնդիրներ է դնում: Տարակույս չկա, որ, ինչպես արդեն նշել ենք տեքստում, Արագոսը Արագվի գետն է, սակայն բացառությամբ Ալազոնիոսի, որ Ալազանն է, մյուս գետերի տեղադրության հստակեցումը կապված է բարդությունների հետ: Խնդիրն այն է, որ համաձայն աշխարհագետի՝ դրանք Կուրի ձախափնյա վտակներն են, սակայն մյուս կողմից՝ նավարկելի, ինչն այսօր դժվար է վերագրել Կովկասյան լեռներից հոսող Կուրի ձախափնյա վտակներին: Խնդիրն էլ ավելի է խճողվում, երբ ծանոթանում ենք Ալբանիայի պտղովնեսյան նկարագրությանը, որին կանդրադառնանք ստորև, իսկ այժմ փորձենք տեղորոշել Կուրի՝ Ստրաբոնի հիշատակած վտակները:

Փորձենք տեղադրել Ալազոնիոսից, այսինքն՝ Ալազանից հետո հիշատակված մյուս վտակները: Մեր կարծիքով, հիշատակված հաջորդ վտակը, որ անվանված է **Մանդրբանես**, ամենայն հավանականությամբ, **Սարդրբանեսի** կամ **Չարդրբանեսի** աղավաղված գրությունն է: Անունը պահպանել է ներկայիս Տուրիան-չայ գետի գետաբերանի շրջանում գտնվող **Չարդոբ** բնակավայրը: **Տարծօթանից**-ը կամ **Շարծօթանից**-ը արտագրությունների ժամանակ վերածվել է **Տանծօթանից**-ի, իսկ տեղանունն առաջացել է **Չարդոբ** գետանունից, որ նշանակում է **Գեղին ջուր**, այլ խոսքով՝ **Տղմուտ գետ**: Գետանունն ավելի ուշ փոխանցվել է հիշյալ վտակի գետաբերանում ծնունդ առած բնակավայրին:

Ալազանի և **Տուրիան-չայի** միջև գտնվող **Ալիջան-չայ** վտակն իր փոքրության պատճառով տեղ չի գտել Ստրաբոնի հիշատակության մեջ: **Կուր** գետը **Չարդոբ-Տուրիան-չայ** վտակից արևելք ունի քիչ թե շատ նշանակալից ընդամենը երկու վտակ՝ **Գյոբ-չայը** և **Գիրդիման-չայը**: Առաջինը, անտարակույս, համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշատակած **Ռոյտակետին**, իսկ երկրորդը՝ **Քանեսին**: Փոքրության պատճառով Աղ-սու վտակը ևս չի հիշատակվել կամ դուրս է մնացել Ստրաբոնի տեսադաշտից: Ներկայիս **Փիրսահաթ**, **Սումգայիթ** և **Սամուր** գետերը չէին կարող վերաբերել **Ռոյտակետին** կամ **Քանեսին**, քանի որ դրանք **Կուրի** վտակներ չեն: Միակ խանգարիչ հանգամանքը մնում է հիշյալ գետերի նավարկելի լինելը, որովհետև այսօր թե՛ **Տուրիան-չայ**, **Գյոբչայ** և **Գիրդիման-չայ** վտակները և թե՛ անգամ անհամեմատ ջրառատ **Ալազանը** բոլորովին էլ նավարկելի չեն: Միակ հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ կլիմայի փոփոխության պատճառով պակասել է նրանց հորդառատությունը, իսկ Ստրաբոնն էլ, նավարկելի ասելով, նկատի է ունեցել դրանց նավարկելիությունը նավակների համար:

Կարծում ենք, որ **Ռոյտակետ** անվանումը ևս անաղարտ մեզ չի հասել: Վերջինս հազիվ թե նշանակեր գետակ կամ փոքր գետ: Առավել հավանական է, որ անվանումը եղել է **Ռոստակետ**, այսինքն՝ **Ռոստակ** կամ **արքունի տիրույթ**, քանի որ այդ վտակի վերին հոսանքի շրջանում էր գտնվում երկրի **մայրաքաղաք Կապադակը**: **Քանեսի** համար դժվարանում ենք որևէ բացատրություն տալ, սակայն հիմք ունենալով Ստրաբոնի հիշատակությունը սկյութական Ալազան ցեղի վերաբերյալ⁸, կարելի է ենթադրել, որ անունը իրանական ծագում ունի և ոչ թե վրացական:

Ստրաբոնը հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Ալբանիայի սահման-

7 Աճղ, XI, 3, 2-3:

8 Տե՛ս Strabo, XII, III, 21.

ների ու տարածքի վերաբերյալ, որոնց լուսաբանումը ներկայացնում ենք ընթերցողի դատին: Հաղորդումներից մեկի համաձայն՝ «...այնուհետև արևելքից հենց նույն ծովը (իմա՝ Կասպից ծովը -Բ.Հ.) ընդհուպ Ալբանիայի և Հայաստանի սահմանը, որտեղ ծովի մեջ են թափվում Կուրը և Արաքսը. Արաքսը հոսում է Հայաստանի միջով, իսկ Կուրը՝ Իբերիայով և Ալբանիայով...»⁹: Այս հաղորդման մեջ դժվարություն է հարուցում լոկ Կուրի՝ Ալբանիայով հոսելու փաստը, որովհետև իրականում Կուրը հանդիսացել է Ալբանիայի հարավային սահմանը, ինչը ցույց են տալիս աշխարհագետի մյուս վկայությունները: Կա՛մ այստեղ հեղինակը նկատի է ունեցել **Կուրի** սահմանային գետ լինելը, կա՛մ էլ **Ալբանիա** ասելով հասկացել է **Արգավանդ դաշտի երկիր**, որը կարող էր տարածվել գետի երկու ափերին: Մակայն հաշվի առնելով մյուս հաղորդումները՝ մենք ավելի հակված ենք առաջին կարծիքին:

Ստրաբոնը, հենվելով Էրատոսթենեսի մի հաղորդման վրա, գրում է. «Լեռը (Կովկասյան լեռը - Բ.Հ.) հարավից բաժանում է Ալբանիան և Իբերիան, իսկ հյուսիսից՝ սարմատական հարթությունները...: Էրատոսթենեսի խոսքերով, տեղացիները Կովկաս լեռը] անվանում են Կասպիոն, հավանաբար կասպերի [ցեղի] անունով»¹⁰: Հստակ է, որ Ստրաբոնը **Ալբանիայի** հյուսիսային սահմաններն անցկացնում է **Կովկասյան լեռնաշղթայով**:

Ստրաբոնի խոսքերով Արտաշեսը և Ջարեհը մարերից գրավում են **Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորպեդան**, սակայն մեկ այլ հաղորդմամբ՝ «Ալբանների մարզին է պատկանում **Կասպիանե** երկրամասը, կոչված ներկայումս անհետացած ցեղի անունով, որի անունով կոչված է նաև ծովը: Իբերիայից Աղվանք անցքն անցնում է անջուր և քարքարոտ Կամբյուսենե (իմա՝ Քամբեճան- Բ.Հ.) մարզով և [դուրս գալիս դեպի] Ալագոնիոս գետը»¹¹: Այս տեղեկությունը շփոթության մեջ է գցել շատ ու շատ ուսումնասիրողների, ի մասնավորի՝ պատմական աշխարհագրության հմուտ մասնագետ ակադ. Ս. Երեմյանին: Նա անվերապահորեն **Մեծ Հայքի Փայտակարան** աշխարհի կամ Արտաշեսի ու Ջարեհի կողմից մարերից գրավված **Կասպիանեի** տարածքը մտցրել է Ալբանական թագավորության սահմանների մեջ՝ իր կազմած բոլոր քարտեզներում և «Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի» աշխատության մեջ¹²: Ավելին, նա զարմանալիորեն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ ալբաններին պատկանող **Կասպիանեն** չի կարող նույնանալ մարերից գրավված **Կասպիանեի** հետ: Խնդիրը հստականում է Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունների լույսով. «Մի ոմն ի նախեղելոցն վարդապետաց, որ ի հոգւոյն սրբոյ խնամոցն նշանագիր երից ազգացն առնէր՝ Հայոց, Աղուանից և Վրաց. նա այնուհետև և ի սուրբն երթայր յԵրուսաղէմ մատուցանել ուխտադրութիւն: Անտի դարձեալ աշակերտօքն. ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղեն՝ ոսկեխաղաց տեսակաւ յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնավորեալ: Անցանելով ընդ Հայաստան՝ ճանապարհորդէ հասանել ի սահմանս արևելից՝ ի գաւառն Ուտիական: Եւ մտեալ բնակէին ի ճախճախտու տեղիս և ի յօռաբոյս մօրսն առ տեղեաւն, որում **Պիսն** կոչեն. և յայնժամ նորոգեալ զեկեղեցոյ հաստատէ զհաւատս: Եւ ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին, յաշ-

9 Անդ, XI, I, 5:

10 Strabo, XI, II, 15.

11 Անդ, XI, IV, 5:

12 Տե՛ս **Ս. Տ. Երեմյան**, «Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի, Եր., 1963, էջ 34, 88:

խարհն Ուտիացոց և յԱդուանս և Լփինս, և ի Կասպս եւ մինչև ի դուռն Զորայ»¹³:

Դժվար չէ տեսնել, որ գոյություն է ունեցել ևս մեկ **Կասպիանե** կամ **Կասպք**, որը մտել է Ալբանական թագավորության մեջ և այն չի կապվում մարերից գրավված **Կասպիանեի** հետ:

Այս հետաքրքիր տեղեկությունից կարելի է թերևս ենթադրել, որ Կամբյուսենեն կամ Քամբենանը գոնե մի մասով պատկանել է Իբերիային, ինչը ցույց է տալիս աշխարհագետի մյուս հաղորդումը: Ստրաբոնի խոսքերով՝ «... Հայաստանը մասամբ հարթավայր է ներկայացնում, մի մասով՝ լեռնային երկիր Կամբյուսենեի նման, որտեղ հայերը սահմանակցում են միաժամանակ իբերների և ալբանների հետ»¹⁴: Քամբենանի մի մասն էլ, բնականաբար, պատկանել է ալբաններին, ինչի վերաբերյալ, բացի այժմ բերված հաղորդումներից, հավաստում է աշխարհագետի մեկ այլ տեղեկությունը, թե «...անցումը Ալբանիայից սկզբում գնում է ժայռերի մեջ փորված արահետով, իսկ հետո Ալազոնիոս գետի ողողադաշտով»¹⁵:

Վերջապես, կամենում ենք մեջբերել ամասեցի աշխարհագետի աշխատությունից մի հաղորդում ևս՝ կապված գարգարների նախասկզբնական տեղադրության հետ. «Ինչպես ասում են, Ալբանիայից վերև լեռներում բնակվում են ամազոնուհիները: Թեոփանեսը, որ ուղեկցում էր արշավանքի ժամանակ Պոմպեոսին և այցելեց ալբանների երկիրը, պատմում է, որ **գելերի** և **լեգերի** սկյութական ցեղերը ապրում են ամազոնուհիների և ալբանների միջև, և որ այդ երկրում հոսում է Մերմադալիս գետը այդ ցեղերի և ամազոնուհիների միջև: Մյուս հեղինակները, նույնպես քաջածանոթ այդ վայրերին (նրանց մեջ Մեթրոդորոս Սկեպսացին և Հիպսիկրատեսը), պնդում են, սակայն, թե ամազոնուհիները բնակվում են **գարգարների** հետ հարևանությամբ՝ Կովկասյան լեռների այն մասերի հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում են Կեռավնյան»¹⁶: Այս տեղեկությունը հատկապես կարևոր է այն առումով, որ Ստրաբոնի ժամանակներում գարգարները, որոնց համար հետագայում Մեսրոպ Մաշտոցը գրեթե ստեղծեց¹⁷ և որոնք սովորաբար պատմիչների մոտ կոչվում են **աղվանից**, դեռևս գտնվում էին հյուսիսային Կովկասում և մուտք չէին գործել Այսրկովկաս: Մեզ մնում է պարզել **Կերավնյան լեռների** տեղադրությունը:

Ոչ միայն ամասեցի աշխարհագետը, այլև Կլավդիոս Պտղոմեոսը և հայկական «Աշխարհացոյց»-ը Մեծ Հայքի թագավորության և Ալբանիայի միջև սահմանագիծ են ցույց տալիս **Կուր** գետը: Ստրաբոնը, օրինակ, այդ կապակցությամբ գրում է. «Արաքսենեի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում մինչև Ալբանիայի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը, և նրա հետ Սակասենեն (իմա՝ Շակաշենը- Բ.Հ.) սահմանակից Ալբանիային և Կուր գետին, հետո Գոգարենեն (իմա՝ Գուգարքը- Բ.Հ.): Շակաշենը, որ դուրս էր գալիս Ալբանիայի սահմանը և Կուր գետ»¹⁸, Հայոց թագավորության մաս էր կազմում, հետևաբար՝ Կուրը ծառայում էր որպես բնական սահմանագիծ Ալբանիայի և Մեծ Հայքի թագավորությունների միջև:

Եթե բերված տեղեկությունների լույսով մատուցենք Ալբանիայի սահմանները, ապա դրանք ներկայացնում են ներքոհիշյալ պատկերը: Հյուսիս-արևմուտքում

13 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 95:

14 Strabo, XI, IV, 1.

15 Անդ XI, III, 5:

16 Անդ, XI, V, 1:

17 Տես Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. ԾԴ:

18 Strabo, XI, XIV, 4 .

Ալբանիայի սահմանն անցել է Կովկասյան լեռներով մինչև վերջիններիս մաս կազմող Կերավնյան լեռները, հյուսիս-արևելքում՝ Կերավնյան լեռներով, որոնք ձգվում էին Սամուր և Մուլակ գետերի ջրբաժանից մինչև Դերբենդի հյուսիսակողմը: Արևելքում Ալբանիան տարածվում էր մինչև Վրկանից կամ Կասպից ծովը՝ հյուսիսում սահման ունենալով Դերբենդի հյուսիսակողմը, իսկ հարավում՝ Կուր գետի գետաբերանը: Հարավային կամ Մեծ Հայքի թագավորության հետ սահմանն անցնում էր ամբողջ երկարությամբ Կուր գետով, իսկ արևմուտքում՝ Իբերիայով, որը, սակայն, մինչև վերջ հստակեցնելը հնարավոր չէ ստույգ տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Ստրաբոնի օրերում Քամբենանի հարավը պատկանել է Մեծ Հայքի թագավորությանը, հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Իբերիային, իսկ հյուսիս-արևելյան մասը՝ Ալբանիային: Սահմանի մնացած մասը անորոշ է, և ստորև այն կփորձենք ճշգրտել Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեոսի և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդումներով:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

2. Թագավորության նկարագրությունն ըստ Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեոսի և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի

Պլինիոս Ավագը հետևյալ կերպ է նկարագրում Ալբանիան. «Կյուրոսից այն կողմ գտնվող ամբողջ հարթավայրը զբաղեցնում է ալբանների ցեղը, հետո՝ Հիբերների, որը բաժանված է նրանցից Կովկասյան լեռներից Կյուրոսի մեջ թափվող Ալագոն գետով: Ալբանիայի կարևոր քաղաքներից են Կաբալական, իսկ Հիբերիայում՝ գետի վրա տեղադրված Հերմաստոսը և Նեոբիսը: Այսպիսով, բնակեցված են և՛ հարթավայրերը, և՛ սարավանջերը: Վերադառնալով Ալբանիային՝ նրան սահմանակից լեռների ողջ երկայնքով ապրում են Սիլվերի վայրի ցեղերը, ներքևում՝ Լուպենները, այնուհետև՝ Դիդուրները և Սողերը»¹⁹:

Այնուհետև պարզվում է, որ, «Մուտքի աջ կողմից. բերանի հենց սկզբում բնակվում է սկյութական ուղիներ ժողովուրդը, հետո ափի երկայնքով՝ ալբանները, որոնք, ասում են, ծագում են Յասոնից, այդ պատճառով այդ հատվածը կոչվում է Ալբանական ծով:

Այս ցեղն, անցնելով Կովկասյան լեռները, իջնում է մինչև Կյուրոս գետը, որն, ինչպես արդեն ասվել է, սահման է կազմում Հայաստանի և Հիբերիայի միջև: Նրա (Ալբանիայի) ծովամերձ շրջաններից և ուղիներից ցեղերից վերև տարածվում են սարմատները, ուտիդորսները, արոտերները, որոնց թիկունքում արդեն նշված ամազոնուհիներն են և սավրոմատիդները: Ալբանիայի տարածքով դեպի ծովն են հոսում Կասսոս (իմա՝ Կասիոս- Բ.Հ.) և Ալբանոս գետերը, այնուհետև Կովկասյան լեռներում սկիզբ առնող Կամբյուսետը և, ինչպես արդեն ասել ենք, Կորաքսյան լեռներում սկիզբ առնող Կյուրոսը (իմա՝ Կուր գետը-Բ.Հ.): Ագրիպպան հաղորդում է, որ Կասսոսից սկսած 425 մղոն երկայնքով ամբողջ ափն անմատչելի է չափազանց բարձր ժայռերի պատճառով, Կյուրոսից սկսած ծովը կոչվում է Կասպից ծով, այստեղ բնակվում են կասպերը:

Այստեղ պետք է ուղղել այն սխալը, որ գործում են շատերը, նույնիսկ նրանք, ովքեր մասնակցել են վերջերս Հայաստանում մղած Կորբուլոնի պատերազմին:

Դ (Ժ) քարի, թիվ 2 (38) ապրիլ-հունիս, 2012

ՎԷՄ համահայկական հանդես

19 Plinius Secundii C., Naturalis historiae, vol. 1-10, Cambridge, Mass., London, 1950-1962 (Loeb Classical Library), VI, 11.29.

Քանի որ նրանք Կասպիական են անվանում Հիբերիայի դռները, որոնք, ինչպես ասացինք, կոչվում են Կովկասյան, և գծագրված և այդտեղից ուղարկված այդ շրջանների [քարտեզների] վրա գրված է այդ անվանումը: Եւ ասում են, որ Ներոն կայսեր արշավանքը վերաբերում էր Կասպից դռներին, այնինչ այն ուղղված էր այն դռներին, որոնք Հիբերիայի միջով անցնում են դեպի Սարմատիա, քանի որ Կասպից ծովին մոտենալու հագիվ թե ուրիշ ճանապարհ կա առջևում հառնող լեռների միջով: Կան թերևս Կասպյան ցեղերը միացնող այլ [դռներ], որոնք չի կարելի տարբերակել [առաջիններից] ոչ այլ կերպ, բայց եթե Ալեքսանդր Մեծի արշավանքների ուղեկիցների [հաղորդումներով]»²⁰:

Դժվար չէ տեսնել, որ Պլինիոս Ավագի տեղեկությունները շատ բան չեն ավելացնում Ստրաբոնի հաղորդումներին: Կրկին արձանագրվում է Իբերիայի և Ալբանիայի սահմանակցությունը արևմուտքում, հիշվում են հայկական աղբյուրների **ճիզերը՝ սիվեր** անունով, **լիինները՝ լուպեններ** գրությամբ, հետո **դիդուրները և սողերը**: Հեղինակը սխալմամբ **ուդիններին** համարում է սկյութական ժողովուրդ և նրանց չի վերագրում այսպես կոչված ալբանական էթնիկ խմբին: Այլ խոսքով, **ուդինները** դեռ գտնվում էին **Հյուսիսային Կովկասում** և միայն **ալանների** ճնշման տակ՝ մ.թ. I դարի 70-ական թվականներին, պետք է մուտք գործեին **Այսրկովկաս**: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է **Կասսոս** և **Ալբանոս** գետերը, որոնց մենք կանդրադառնանք Կլավդիոս Պտղոմեոսի հաղորդումների կապակցությամբ: Հիշատակվում է Կովկասյան լեռներից սկիզբ առնող **Կամբյուսեաը**, որը հավանաբար հնչել է **Քամբեճ** ձևով՝ ծնունդ տալով **Քամբեճան** գավառանվանը:

Պլինիոս Ավագը սխալի մեջ է մեղադրում բոլոր նրանց, ովքեր **Կովկասյան դռները** կամ մի փոքր ուշ ժամանակների՝ **Ալանաց դրունքը** կոչում են **Կասպիական դռներ**: Սակայն իրականում սխալվում է լատին հեղինակը, քանի որ **Կովկասյան դռները** իրոք կոչվել են նաև **Կասպիական** (Կասպիոն) կամ **Կասպից դրունք**, և դրա վառ ապացույցն է այն իրողությունը, որ **կասպերի** մի մասը ներխուժել է **Վիրք** կամ **Իբերիա** և հիմնել է **Կասպի** քաղաքը:

Ալբանիայի թագավորության մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանել ալեքսանդրացի հույն մեծ աշխարհագրագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը: Վերջինս, անդրադառնալով Ալբանական թագավորությանը, նշում է հետևյալը. «Ալբանիան սահմանափակվում է հյուսիսից, Սարմատիայի նկարագրած մասով, արևմուտքից՝ Իբերիայով նշված գծով, հարավից՝ Մեծ Հայքի մի մասով, որը ձգվում է Իբերիայի սահմաններից մինչև Հյուրկանյան (իմա՝ Վրկանից- Բ. Հ.) ծով և Կուր գետի գետաբերանը, որ գտնվում է 79° 40'-44° 30'-ի տակ, արևելքից՝ Հյուրկանյան ծովի մի մասով, որը տարածվում է այդտեղից մինչև Սոանաս գետը հետևյալ նկարագրությամբ»²¹:

Նկարագրությունը միանգամայն ընկալելի է, սակայն խնդրական է մնում այն հարցը, թե **Սոանասը** ներկայիս ո՞ր գետին է նույնանում: **Սոանասից** դեպի արևմուտք հիշատակվում է **Պերրոս** գետը, այնուհետև՝ **Կասիոսը** և **Ալբանոսը**, որոնք, ինչպես վերը տեսանք, հանդիպում են Պլինիոս Ավագի Ալբանիայի նկարագրության մեջ, սակայն որոնց տեղադրությունները նույնպես հստակ չեն: Ըստ աշխարհագրագետի նշանակած կոորդինատների՝ **Սոանասը** գտնվում է 86°-47°-ի

20 Անդ, VI, 15. 38, 39, 40:

21 Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis annotatione indicibus, tabulis, instruxit Carolus Müllerus. Vol. primi, pars II, Parisiis, 1901, գիրք V, գլ. 11.7.

տակ, որից արևմուտք **Տելեբա** քաղաքն է 85°- 46° 40' -ի տակ, այնուհետև **Գերրոսի** գետաբերանը 84° 30'-46° 30'-ի տակ, հետո **Ալբանա** վայրը 81° 40'-45° 50'-ի տակ և **Ալբանա** գետի գետաբերանը 80° 30'- 45° -30'-ի տակ: Հետո հիշատակվում է **Գանգարա** (համաձայն այլ տարբերակներում՝ Gaitara - Բ.Հ.) բնակավայրը 79° 40'-44° 30'-ի տակ²²: Տեղադրության առումով կարևոր է նաև այն տեղեկությունը, որ **Ալբանից դրոները** գտնվել է 80° -42° -ի ներքո²³:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է գալ հիշյալ տեղեկությունների հիման վրա: Նախ և առաջ, կամենում ենք, թե ոչ, պետք է ընդունենք, որ այսպես կոչված Ալբանիայի մի մասը գտնվել է Ալբանական դրոներից հյուսիս, ինչը մեր առջև դնում է մի շարք տեղագրական խնդիրներ:

Քննության շահեկանությունից ելնելով՝ հարկ ենք համարում մեջբերումներ կատարել նաև Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններից և Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունից: Այսպես, ընդարձակ խմբագրության մեջ ասված է. «ԻԱ. Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յեկից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կալկասով. մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մենք ասասցուք զբուն աշխարհին Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լեռինն»²⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության տվյալներն ավելի համեստ են. «Քսան և վեցերորդ Աղբանիա է, այսինքն Աղուանք, յեկից կալով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կալկասաւ մինչև ի Կասբից ծովն եւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եվ ունի Աղուանք դաշտս արգավանդս, եւ գետս բագումս եւ եղեգունս հզարս եւ քաղաքս, եւ բերդս եւ գեղաքաղաքս»²⁵:

Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին հետևյալ խոսքերով է ներկայացնում Աղվանքը, որը նրա մոտ Առանի կամ Ռանի մարզպանությունն է. «Բարեվայելուչ և ցանկալի է աշխարհին Աղուանից ամենագիտ շահիք և բարձրաբերձ կոհակօք Կալկասայ: Եւ գետն մեծ Կուր հեզասահ գնացիք բերելով յինքեան ձկունս մեծամեծս և մանունս՝ ճեմելով գայ անցանէ անկանի ի ծովն Կասպից. եւ որ շուրջ զնովաւ են դաշտք, գտանի ի նոսա հաց և գինի շատ, նաւթ և աղ, ապրելում և բամբակ, անբաւ ձիթենիք: Եւ հատանի ի լեռանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ: Եւ որ ինչ վայրենիք՝ առիծ, ինձ, յովագ, ցիռ: Եւ ի թռչնոց յովովից՝ արծուիք և բազէք և մմանք նոցին: Եւ մայրաքաղաք ունի զմեծն Պարտաւ»²⁶:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի և «Աշխարհացոյց»-ի տվյալներին մենք դեռ կանոդրադառնանք, իսկ ինչ վերաբերում է Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդմանը, ապա նշենք, որ կարելի է սոսկ ենթադրել, որ **Կովկասյան լեռները** գտնվում են Ալբանիայի հյուսիսային սահմանագլխին, որ **Կուրը** դանդաղ հոսում է Առանի մարզպանության տարածքով և թափվում է Կասպից ծովը, որ մարզպանության կենտրոնն է **Պարտավ** քաղաքը և Աղվանից մարզպանությունը հարուստ երկրամաս է:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրությունը, որի որոշ տվյալներ դեռ կներգրավենք մեր

22 Անդ, գիրք V, գլ. 11.2:

23 Անդ, գիրք V, գլ. 11.5:

24 «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 28-29:

25 Պորթ., դր. **Ա.Գ.Աբրահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 348:

26 **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 9:

քննության մեջ, բերում է հետաքրքիր և անգամ անսպասելի եզրակացությունների: Ալբանիայի արևմուտքում՝ Իբերիայի սահմաններից դեպի արևելք, հիշվում է մի **Անանուն** գետ, որը, դատելով ամեն ինչից, պետք է համապատասխաներ Ստրաբոնի հիշատակած **Ալագոնիոսին** կամ ներկայիս **Ալագանին**, քանի որ դա միակ գետն է, որ ըստ ալեքսանդրացի աշխարհագրագետի՝ հոսում է **Կովկասից** և թափվում **Կուրի** մեջ: Սակայն նման եզրակացությունը, այնուամենայնիվ, աշխարհագրագետի մյուս տվյալներում հիմնավորում չի գտնում:

Խնդիրն այն է, որ Պտղոմեոսը **Իբերիայի** և **Անանուն** գետի միջև տեղադրում է Niga-ն, որը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և կոչվում է **Նիժ**: Բոլորովին նպատակ չունենալով անդրադառնալու աշխարհագրագետի հիշատակած բոլոր բնակավայրերի տեղադրությանը, որը մեծ ծավալի աշխատանք է և չի մտնում սույն ուսումնասիրության շրջանակների մեջ, լույս նշենք, որ Պտղոմեոսի հիշատակած **Sanua**-ն թերևս կարելի է տեղադրել «Աշխարհացոյց»-ում²⁷ հիշատակված **Սանի** գետի ավազանում, որի տեղադրությանը ստորև կանդրադառնանք:

Հնարավոր եզրակացությունը, թե ո՞րն է **Կուրի Անանուն վտակը**, այն է, որ վերջինս նույնանուն է **Պյոթ-չայ** գետին, որը, ինչպես տեսանք, համապատասխանել է Ստրաբոնի հիշատակած **Ռոյտակեսին** կամ, որ ավելի հավանական է՝ **Ռոստակեսին**: Ուշադրություն է գրավում մի իրողություն ևս: Հիշյալ տարածքում պետք է, կարծես թե, հիշատակվեր Ալբանիայի մայրաքաղաք **Կապադակ-Կabalaca**-ն, սակայն զարմանալիորեն այդ անունը նշված հատվածում բացակայում է²⁸: Պտղոմեոսի տեքստի քննությունը բացահայտում է, որ հիշյալ տարածքից ավելի արևելք մեծ աշխարհագրագետը տեղադրել է **Chabala** քաղաքը, որը, առավել քան հավանական է, որ համապատասխանում է **Կապադակ-Կabalaca**-ին և գուտ թյուրիմացաբար է հայտնվել ոչ իր տեղում, եթե, իհարկե, բոլորովին այլ բնակավայր չէ:

Կլավդիոս Պտղոմեոսը **Անանուն գետից** հետո հիշատակում է **Albana** գետը²⁹, որը թափվում է **Կասպից ծովը**: Չուտ տեսականորեն կարելի է կարծել, որ **Ալբանան** պետք է համապատասխանի աշխարհագրիցյան **Ադուան** գետին, սակայն վերջինս նույնանուն է **Ալագանին**, իսկ պտղոմեոսյան **Albana**-ն, ամեն ինչից դատելով, նույնական է ներկա **Փիրսահաք** գետին, որն այսօր անգամ **Կասպից ծով** չի հասնում: Չարմանալի է մի ուրիշ իրողություն ևս: Ինչո՞ւ պետք է գետը և քաղաքներից մեկը կոչվեին **Ալբանա**, երբ երկիրը **Ալբանիա** են կոչել հայերը և հայերի միջնորդությամբ հունահռոմեական աշխարհը, իսկ իրենք՝ երկրի բնակիչները, այն երբեք **Ալբանիա** չեն կոչել:

Որ **Albana**-ն, անկախ բոլոր խնդրահարույց հանգամանքներից, նույնանուն է **Փիրսահաք** գետին, գալիս է հաստատելու **Կուրի Անանուն վտակի** և **Ալբանայի** միջև հիշատակվող **Camechia**-ն³⁰: Թռուցիկ ծանոթությունն անգամ հուշում է, որ այն Շամախին է, որը, անտարակույս, ալեքսանդրացի աշխարհագրագետի մոտ, մեզ անհայտ ինչ-ինչ պատճառներով, վերածվել է **Camechia**-ի կամ էլ անվան աղավաղումը տեղի է ունեցել Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» արտագրու-

27 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Սովսեսի խորենացոյ...», էջ 29. «... առ որով հոմանուն գավառ՝ առ Սանի գետով»:

28 Տե՛ս Claudii Ptolemaei Geographia, V, 11.4.

29 Անդ:

30 **Camechia**-ի հնարավոր նույնացումը **Samachia**- Շամախիին նկատել են **В.В. Лагатышев**-ի «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе»-ի վերահրատարակիչները: Տե՛ս ВДИ, 1948, N 2, с. 480.

քյունների ժամանակ:

Հետևաբար, որ տվյալ հատվածում խոսքը գնում է **Փիրսահաք գետի** մասին՝ կասկածից վեր է, սակայն առավել քան հավանական է, որ Պտղոմեոսի նկարագրության մեջ ինչ-որ բան խառնված է: Այն իրողությունը, որ հայկական «Աշխարհացոյց»-ը **Իբերիայի** սահմանում հիշատակում է **Աղուան**, այսինքն՝ **Ալբան** գետը, հստակ ցույց է տալիս, որ անգամ հայերի կողմից **Աղուան** կոչված գետը նույնանուն է **Ալազանին** և դուրս է մնացել Պտղոմեոսի տեսադաշտից, իսկ պտղոմեոսյան Albana-ն, իրականում, մեկ այլ գետանվան կամ անգամ երկրամասի անվանման աղավաղումն է:

Մեր կարծիքով, պտղոմեոսյան Albana-ն աղավաղումն է **Լփինք** կամ **Լբինք** տեղանվան: Իսկ որ նման եզրակացությունը միակ հնարավորն է, հավաստում է Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը, քանի որ այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Աղվանքի աշխարհագրությունը հայերն ավելի լավ գիտեին, քան ավեքսանդրացի մեծ աշխարհագրագետը: Մեր կարծիքով, գետը կոչվել է **Լփնաց** կամ **Լբնաց** գետ, որը Albania երկրանվան ազդեցությամբ հույների կողմից վերածվել է [A]lb[a]na-ի: Նույն ձևով **Լփնաց քաղաքը** վերածվել է Albana-ի:

Albana գետից դեպի արևելք գտնվել է **Կասիոս** գետը կամ Պլինիոս Ավագի հիշատակած **Կաստուրը**, որը, մեր համոզմամբ, նույնանուն է **Սումգայիթ** գետին: Albana կամ **Լփնաց գետի** հյուսիսային ջրբաժանի շրջանում էլ գտնվել է **Ալբանական** կամ **Ալբանից դուրսը** լեռնանցքը, որը համապատասխանում է Եղիշեի հիշատակած **Պահ դռանը**³¹:

Հասկանալի է, որ նման տեղադրություններից ելնելով, **Գերրոս** գետը պետք է նույնանա կամ **Սամուրին**, կամ էլ մինչև այն Կասպից ծով թափվող գետերից մեկին: Համենայն դեպս, ելակետ ունենալով նախորդ գետերի իրարից մոտավոր հեռավորությունները, առավել հավանական է, որ այն համապատասխանել է ներկայիս **Կոդիալ-չայ** գետին, որի ափին ներկայումս գտնվում են **Ղուբա** և **Խաչմաս** քաղաքները: Չի բացառվում, որ մերձակա տեղանքում հիշատակված Chabota բնակավայրից էլ ծագած լինի **Ղուբա** քաղաքի անունը: Սակայն այդ դեպքում պետք է ընդունենք, որ Պտղոմեոսը կրկին սխալվել է տեղադրության խնդրում: Իսկ եթե նման նույնացումը հնարավոր չէ, ապա ներկա **Ղուբա** և **Խաչմաս** քաղաքները կարող են համապատասխանել Thiauna-ին և Thabilaca-ին: Համենայն դեպս, ոչ մի դեպքում չի կարելի Thiauna-ն նույնացնել **Թիոնեթի** հետ:

Գերրոսի նման տեղադրության դեպքում **Սոանասը** անվերապահորեն պետք է համապատասխանի **Սամուրին**: Նման տեղադրության դեպքում պտղոմեոսյան Thilibis-ը կարող է նույնանալ հետագա **ճորս** կամ **Չողա** քաղաքին:

*Ալբանիայի վերաբերյալ պտղոմեոսյան նկարագրության քննությունն ամբողջացնելու համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ կովկասագետ Սերգեյ Սուրալյովի «Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия» հոդվածում արծարծված որոշ խնդիրներին*³²:

*Հեղինակը պարմասաշխարհագրական քննության միջոցով փորձում է ցույց տալ, որ Կասպից ծովի մակարդակը Պտղոմեոսի օրերում շար ավելի բարձր է եղել, և Կասպից ծովը հասել է մինչև ներկայիս Եվլախի մերձակայքը*³³: Դրա հետևանքով

31 Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 9, 19:
32 Տե՛ս С.Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, տե՛ս ВДИ, 1983, N 1, с. 117-147.
33 Աճը, էջ 134-135: Տե՛ս հեղինակի կազմած քարտեզները:

Կուրի շարժվող վրասկաներ պարզապես վերածվել են անմիջապես Կասպից ծովը թափվող գետերի: Անուարակոյս, հարցադրումը հեղափոխում է, սակայն դժբախտաբար այն ունի խոցելի կողմեր: Չնոռանանք, որ Ալբանիայի պրոդուկտային նկարագրության բաժնում, որը կազմում է Ասիայի երրորդ քարտեզի մի մասը, Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ ցույց է տրված, որ **Երասի-Արաքս** մի բազուկով թափվում է **Կուրի** և մյուսով՝ **Կասպից ծովի** մեջ³⁴: Եթե ճիշտ է Ս. Մուրավյովը, թե **Կասպից ծովը** հասել է մինչև **Եվլախի** մերձակայքը, ապա նա պետք է իմանա, որ այդ դեպքում պարզապես բացառվում է **Երասի-Արաքսի** թափվելը **Կուրի** մեջ և միաժամանակ՝ **Կասպից ծովի** մեջ: Հերևաբար՝ Կասպից ծովի մակարդակը քննության առնել միայն Կովկասյան Ալբանիայի նկարագրությանը և վերջինիս մեջ հիշարակված տեղանունների կամայական սրբագրումներով, բոլորովին էլ հիմնավոր չէ: Փորձենք անդրադառնալ հեղինակի մի քանի սրբագրումներին:

Բակիխան նա հակված է համարելու ավելի շուր *Bakria* և փորձում է նույնացնել **Բակուրցիսեին** կամ էլ **Բակիրին՝ Սղնախի** մտրակայքում: **Սանուան** նա սրբագրում է **Սանոռա** և նույնացնում **Յնոքիի** (իմա՝ *Յնոքի- Բ.Հ.*) հետ (կրկին՝ Սղնախի մերձակայքում): Գեգլանեն, ըստ նրա, Չիգասենն է՝ նույնական **Չուգասնիին** (*Յնոքից՝* հարավ-արևելք): Չնայած **Նիժի** գոյությունը՝ հեղինակը **Նիգան** սրբագրում է **Նագա** և նույնացնում **Անագային**: Այս շարքը կարելի է շարունակել, սակայն դրսևանաժողովրդները բոլորովին չկա: Միայն հիշենք **Տագոդայի** սրբագրումը **Լագոդայի** և վերջինիս նույնացումը **Լագոդեխին**: Մի՞թե հեղինակին թվում է, թե ուզած փառք ուզած փոփոխությունների կարող է ենթարկվել արտագրությունների ժամանակ: Եթե *Ταγοδά* է ապա *T-*ն կարող է շփոթվել *Γ-*ի և *Ι-*ի և հետ, բայց ոչ վերածվել *Λαγοδά-ի*: Վերջինիս հնարավորության մասին կարելի էր խոսել, եթե տեքստում լիներ *Δαγοδά*³⁵: Այս հարցը, ինչպես տեսնում ենք, փարոդունակ է և առանձին քննություն է պահանջում: Դրան մենք, ամենայն հավանականությամբ, կանդրադառնանք մեր առաջիկա հնարագրություններից մեկում: Այժմ լոկ նշենք մի իրողություն, որը մի քիչ էլ փարոսիանակ է թվացել հեղինակին: Ալբանիայի արևմտյան հատվածը, որն ընկած էր **Իբերիայի** և **Կուրի Անանուն վրակի** միջև, Պրոդուկտայի նկարագրության մեջ հանդես է գալիս փոքրաթիվ բնակավայրերով: Սա մենք կապում ենք **Մասագերական** կամ **Մագքքական** ներխուժման հետ, որը նախորդել է Ալբանիայի պրոդուկտային նկարագրությանը: Պետության կենտրոնը տեղափոխվել է արևելք և հենց արևելյան հատվածում են հիշվում առավել մեծ թվով բնակավայրերը: **Գարգարացիները, ուղիները** և կովկասալեզու մյուս ցեղերը իրանական **Մագքքաց** ցեղերի կողմից թշվառ են արևմուտք, և Ալբանիայի արևելյան մեծ հատվածը զբաղեցրել են **մագքոթները**:

Եվ վերջապես՝ մի խնդիր ևս, որ, կարծում ենք, դուրս է մնացել հեղինակի տեսադաշտից: Մի՞թե Ս. Մուրավյովին թվում է, թե Սյրաբունից հետո, մինչև Կլավդիոս Պրոդուկտոս ընկած ոչ մեծ ժամանակահատվածում, Կասպից ծովը հասցրել է այնքան բարձրանալ, որ ծածկել է **Կուր-Արաքսյան դաշտավայրը**՝ մինչև **Եվլախ** ընկած հատվածում: Սյրաբունը (65 թ. մ. թ. ա. - 21 թ. մ. թ.) ապրել է Կլավդիոս Պրոդուկտոսից (90-168) շուրջ մեկ ու կես դար առաջ, և սրացվում է, որ այդ ընթացքում Կասպից ծովը հասցրել է բարձրանալ 2,5 փասնյակ մետրով և գրեթե հավասարվել համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակին: Ընդունենք, որ դա հնարավոր է՝ իր ամբողջ ակնկարծիքայինը հանդերձ, սակայն միաժամանակ մենք բախվում ենք մեկ այլ լուրջ դժվարության

34 Տե՛ս *Claudii Ptolemaei Geographia*, V, գլ. 11.17.

35 Տե՛ս *С.Н. Муравьев, Птолемиева карта...*, с. 132-135.

հետ, որը, զոնե մեր կարծիքով, գործնականում անլուծելի է: Պլինիոս Ավագը (23-79), որ ծնվել է Սյրբաբոնի մահվանից ընդամենը երկու տարի անց, իր «Բնապատմության» մեջ հարակ հիշարարկում է **Ալբանա** և **Կասսու** (ինա՛ **Կասիոս- Բ.Հ.**) գետերը, որոնք հանդիպում են Պորդոնոսի նկարագրության մեջ և գրկվում են **Գերբոս** և **Սոսնաս** գետերից արևմուտք: Եթե **Ալբանան** և **Կասսոսը** թափվում են անմիջականորեն Կասպից ծով, ապա սրացվում է, որ արդեն զոնե մ.թ. 79 թվականին, այսինքն՝ Սյրբաբոնի մահվանից ընդամենը 58 տարի հետո **Կասպից ծովը** հասցրել էր տարածվել մինչև **Եվրասի** և հավասարվել կամ գրեթե հավասարվել համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակին: Իհարկե, ո՛չ և ո՛չ: Այսօր, երբ մեր աչքերի առաջ Կասպից ծովը սկսել է քարչրանալ, մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում այն հասցրել է ծածկել միայն ու միայն աննշան տարածքներ:

3. Այսպես կոչված Աղվանքի գավառաբաժանման նախկին փորձերը

Այժմ անցնենք գավառաբաժանման խնդրին: Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառների մասին «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ ասված է. «... Նախ առ Վրոք: Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւն ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարագմանավառ, հանդերձ Կուրդաք գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ միչև ցԿուր գետ. յորոց յելից կողմանէ Գւգաւ քաղաք առ Աղուան գետով, եւ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա³⁶, Շաքէ և Դէգառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ և խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ, իսկ ի յելից կուսէ Քաւաղակ քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ դեպի հարաւոյ ըստ Փոքր (?) Հայոց»³⁷:

Քննությունը միանգամից համակողմանիորեն կատարելու համար հարկ ենք համարում մեջ բերել նաև պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված Երևանի Մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության հաղորդումը Առանի կամ Աղվանքի մարզպանության Կուրի ձախափնյակում գտնվող գավառների վերաբերյալ. «... Եւ գաւառք են այսոքիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Հողմագ, Շաքէ, Դեգառու, Ոստան, Հաբանդ, Իմարձ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբազկան. եւ այլ գաւառք, զոր ի³⁸ Հայոց հանեալ է: Շակաշէն, Գարդման...»³⁹:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, դժբախտաբար, պահպանվել է ընդամենը մեկ օրինակով, ուստի տարրըներցումներ, բնականաբար, չկան: Սակայն համառոտ խմբագրության ձեռագրական քննությունը ցույց է տալիս, որ այսպես կոչված բուն Աղվանքի գավառների անվանումներն ունեն հետևյալ տարրըներցումները.

Եխնի, Եխնիք, Նիբախ, Խենի
Բեխ, Բիխ, Բիդ, Նի(բուխ)
Քամբեճան, Քամբեճան
Հողմագ, Հողմաղ, Խողմախ, Խողմագ

Եխնի
Բեխ, Բեդ
Քամբեճան
Հողմաղ

36 Ձեռագրում իրականում գրված է «Յելին Շաքէ»:

37 «Աշխարհացոյց Մովսէսի հորենացոյ...», էջ 29:

38 Առանի մարզպանությանը կցված հայկական գավառներին չենք անդրադառնում:

39 Ա.Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 348:

Շաքէ, Շաքի

Գեգաու, Դեգաու, Դեռար, Դեգաուղէ,
Դեգաուզէ, Դէռոռ, Գէռոռ, Գէգաու
Ոստան Խարանդ (Հաբանդ, Համբասի, Համբադի,
Համբանդ, Հաբանք, Խամբանդ)
ի Մարծպանան (Ի Մարծ, Պանան, Մարծպան,
Մարզպանան, Մարծպանան)
Քաղաց, Քաղա, Քաղադաշտ
Քաղա (դաշտ), Քաղաց դաշտ
Դաշտ-ի-Քաղասական (Քաղական, Բէլական, Բալասական,
Բէլական, այ Քաղականք, Պալասական)

Շաքէ

Գէգաու , Դէգաու

Հաբանդ

ի Մարծպանան

Քաղա (դաշտ)

Քաղաց (դաշտ)

Դաշտ-ի-Քաղասական⁴⁰:

Կուրի ձախափնյակի գավառների մասին հետաքրքիր հաղորդում է պահպանել Ղևոնդ պատմիչը: Խոսելով Ռամբարխան գորավարի դեպի Այրկովկաս կատարած արշավանքի մասին, նա գրում է. «Որոյ սփռեալ գասպատակս իւրեանց ըստ հիսիսոյ գետոյն հզօրագունի որ կոչի Կուր առնուին բազում գավառս, զՀէջար, զՔաղա, զՈստանի, զՄարծպանեան, զՀաբանդ, զԳեղաու, զՇաքէ, զԲեխ, զԽենի, զԿամբեխճան, զԽողմաղ: Այս գաւառք աշխարհին Աղուանից: Առին և զցանկալի դաշտն Բաղասական, յորում անթիւ բազմութիւն հոտից եւ նախիրք անդէոց բազմաց, զորս առին յաւարի... Եւ հաւաքեալ զբազմութիւն զերեստանեացն և աւար բազում՝ դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց»⁴¹: Ավելացնենք միայն, որ Ղևոնդի «Պատմութեան» ձեռագրերում հանդիպում են լոկ մի քանի տարընթերցումներ՝ զՈստան Մարզպանեան, Ոստանի Մարզպանեան, զԽողմաշ⁴², որոնք գործնականում ոչինչ չեն տալիս մեր քննությանը:

Այսպիսով՝ մենք հարազատորեն տվեցինք բոլոր տարընթերցումները և փորձեցինք ի մի բերել ավանդական անվանումները, որոնք, սակայն, մեր կողմից վերջնական տեսքի կբերվեն միայն քննության ավարտից հետո:

Հարկ է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի Աղուանքին վերաբերող հատվածը որոշ սրբագրությունների է ենթարկել ակադ. Ս. Երեմյանը: Ավելորդ չենք համարում նշված հատվածը մեջբերել Ս. Երեմյանի սրբագրություններով՝ բացառությամբ Առանի մարզպանության մեջ ստացված Արցախի և Ուտիքի գավառների.

«Յաղագս Աղուանից»

Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Մարմարիոյ առ Կաւկասաւ մինչև [ի Կասպից ծովն եւ] ցՀայոց սահմանն, առ Կուր գետով, թեպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյն Կուրայ եւ Կովկաս լերինն:

Նախ առ Վրօք՝ Եղնի (Խենի) գաւառ առ Աղուան գետովն եւ Կամբեճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիսիսոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուղրաք զեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչև ցԿուր գետ. յորոյ յելից կողմանէ Գրւգաւ քաղաք՝ առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա՝ Շաքէ և Գետառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Մանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի

40 Մեր կողմից օգտագործվել են Երևանի Մատենադարանի թիվ 582, 696, 1267, 1459, 1486, 1717, 1748, 1893, 1898, 2019, 2191, 2231, 3100, 3301, 3502, 3941, 4284 5013, 5120, 7993 ձեռագրերում պահպանված «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունները:

41 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Յայոց», Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 132-133:

42 Անդ, էջ 132:

յեղից կուտ Հոդմագ, Գեղաու, Համբասի (=Հաբանդ?). [Ոստան-ի Մարգպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոց մէջ գետն Սէրոջ, եւ դէպ ի հարաւոյ. [ԳԿուր գետ] ըստ [որում] Քաղաղաշտ, Գաշտ-ի Բազկան, [որ է Հէջէրի], եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է...»⁴³:

Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառների տեղադրության առաջին փորձը կատարել է թերևս Մակար եպիս. Բարխուդարյանցն իր «Աղուանից աշխարհ և դրացիք» աշխատության մեջ: Հեղինակը **Փիր-Սհաք** (իմա՝ **Փիրսահաք-Բ.Հ.**) և **Աղսու** գետակների, դաշտաբերանի և **Կուր** գետի միջև տեղադրում է **Հեջար, Համբասի** կամ **Հեճարի** գավառը, որ, ըստ նրա, համապատասխանել է իր ժամանակվա **Ղոշունի գավառին**⁴⁴: Նման տեղադրության համար նա հենվում է Ղևոնդի վերը բերված հաղորդման վրա: Անտարակույս, Ղևոնդ պատմիչի հայտնած տեղեկությունն առավել քան հետաքրքիր է, սակայն, ցավոք, բոլորովին էլ հեշտ ու միանշանակ տեղադրությունների համար հիմք չի կարող ծառայել: Հեղինակը **Կուրի Աղ-սու** և **Կոկիսուն** (ներկայիս **Գյոք-չայ** գետը-Բ.Հ.) վտակների, դաշտաբերանի և **Կուրի** միջև տեղադրում է **Քաղա, Քաղաղաշտ** կամ **Քաղանատ** և **Շրվան** կոչվող գավառը, ինչը նրա ժամանակներում կոչվում էր **Քարկուշատ**⁴⁵: **Կոկիսուն** կամ **Գյոք-չայ** գետի, **Քոզղաղի** հարավահայաց լանջերի և **Կուրի** միջև տեղադրվում է **Հաբանդ, Հաբանք, Աղբերդ, Աղղաշ** կամ **Արեշ** գավառը, որը, նրա խոսքերով, իր ժամանակներում կոչվում էր **Արաշի գավառ**⁴⁶: **Աղ-սու** և **Սուղայիդ** կամ **Սուքման** գետակների, դաշտաբերանի և **Կովկասյան լեռնաշղթայի** գագաթնագծի հարավահայաց լանջերի միջև նա տեղադրում է **Ոստանի, Ոստան, Հաշու** կամ **Շամախի** գավառը, որը ուշ շրջանում կոչվում էր **Կապրիստանի** գավառ (իմա՝ **Գոքիստան-Բ.Հ.**)⁴⁷: Ըստ հետագա աղբյուրի՝ **Աղ-սու** և **Գիրդման-չայ** (իմա՝ **Գարդման-Բ.Հ.**) գետակների, դաշտաբերանի և **Քաբա-դաղ** լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջերին գտնվող գավառը կոչվել է **Մարգպանեան, Մարձպանեան, Գարդման** կամ **Գաւաան**, որը նրա օրերում կոչվել է և՛ **Լահիճ** գավառ, և՛ **Գիրդիման** գավառ⁴⁸: Այս հարցում նա կրկին հենվում է Ղևոնդ պատմիչի տեղեկության վրա և եզրակացնում, թե այդ գավառում էին բնակվում Միհրանյան մեծ իշխանները, որոնք պարսկերեն կոչվում էին մարգպան: Ըստ որում՝ հեղինակը նախապատվություն է տալիս **Մարգպան** գրությանը և մերժում **Մարձպան** ձևը⁴⁹: Այնուհետև նա **Քեխ** գավառը տեղադրում է **Գիրդիման-չայ** և **Կոկիսուն (Գյոք-չայ)** գետակների, դաշտաբերանի և **Կովկասյան լեռնաշղթայի** հարավահայաց լանջերի շրջանում: Ըստ հեղինակի՝ **Քեխը** կոչվել է նաև **Քեթ**⁵⁰, **Կոկիսուն** ու համապատասխանել է իր ժամանակների **Գյոք-չայ** գավառին⁵¹: **Կոկիսուն** կամ **Գյոք-չայ** և **Օրաբան** գետակների, **Քոզղաղի** հյուսիսահայաց և Կովկասի հարավահայաց լանջերի միջև, **Չերգունի դաշտակի** վրա նա տեղադրում է

43 **Ս.Տ.Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105:

44 Տե՛ս **Մակար եպս. Բարխուդարյանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Տե՛ս «Գանձասար» աստվածաբանական կենտրոն, Եր., 1999, էջ 60:

45 Անդ:

46 Անդ:

47 Անդ:

48 Անդ, էջ 60-61:

49 Անդ, էջ 61:

50 Անդ:

51 Անդ: **Մովսես Կաղանկատուացի**, էջ 90: Զննական բնագրում հեղինակի **Քեթ** անվան փոխարեն գրված է **Քեղ**: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի աշխատության ձեռագրերում հանդիպում են նաև **Մաթե, Աղբերու** տարընթերցումները:

Գեղաու, Գեղաուէ և Կապաղակ կոչված գավառը, որն ուշ ժամանակներում կոչվում էր **Ղապալա** (իմա՝ **Ղաբալա, Գաբալա-Բ.Հ.**)⁵²: **Օրաբան, Արջկան** և **Կախավան** գետակների, **Կովկասյան լեռնաշղթայի** հարավահայաց լանջերի և **Զարդունի** (իմա՝ **Չերգունի-Բ.Հ.**) հարավային դաշտաբերանի միջև հայ մշակույթի երախտավորը տեղադրում է **Շաքէ, Շաքէ Ոստան** կամ **Շաքի** գավառը, որը համապատասխանել է **Նուխի շրջանին**⁵³: **Կախավանի** և **Զաքաթալայի** արևմտյան կողմի գետակների, **Գարբանդի** պարսպի շարունակության և **Բաղասականի** դաշտաբերանի միջև նա տեղադրում է **Կամբեխճան, Կամբէճան, Կապիճան, ճար** կամ **Չար** գավառը, որ նրա օրոք հայտնի էր **Զաքաթալա** անունով⁵⁴: Հաջորդ՝ **Բաղասական, Բաղասական դաշտ, Չարո-Քելոկան** անունները կրող գավառը Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է **Չարի** սահմանի, պարսպի շարունակության, դաշտաբերանի և **Ալազան** գետի միջև⁵⁵, որը հեղինակի օրերում կոչվում էր **Բալաբան** (իմա՝ **Քելական, Քելոկան-Բ.Հ.**): Տասնմեկերորդ գավառը նա տեղորոշում է **Քոզղաղի** հյուսիսային և հարավային շրջանների միջև, **Կոկիսուն (Գյուք-չայ)** գետակից սկսած և մինչև **Արջկան** գետակը ձգվող մի գեղեցիկ դաշտակում, որը կոչվել է **Խաչմաղ, Հողմաղ, Հողի** և **Գաշտակ**: Մ. Բարխուդարյանցի օրերում հիշյալ Գաշտակի միջին մասը կոչվել է **Սարուջա**⁵⁶: Հեղինակի օրերում այն միացված է եղել **Արեշի գավառին**⁵⁷: **Քոզղաղի** վրա, **Արջկան** և **Ալազան** գետակների, **Զարդունի դաշտակի** (իմա՝ **Չերգունի դաշտակ-Բ.Հ.**) և **Աղուանից դաշտաբերանի** միջև նա տեղադրում է **Խենի** գավառը⁵⁸:

Անկեղծ ասած, հակառակ այն բանին, որ Մակար Բարխուդարյանցը ոտքով անձամբ շրջել է նշված վայրերում, նրա տեղադրությունները առավել քան կասկածելի են ու վիճահարույց:

Սույն հարցով զբաղվել է ակադ. Ս. Երեմյանը, որի տեղադրությունների մի մասի հետ կարելի է համաձայնել, բայց մյուս մասի հետ՝ ոչ: Հարցի քննության շահեկանությունից ելնելով՝ տալիս ենք վաստակաշատ գիտնականի կողմից տրված տեղադրությունները ևս: Հետազոտողը այսպես կոչված բուն Աղվանքի **Եղնի** (իմա՝ **Եխնի** կամ **Խենի-Բ.Հ.**) գավառը տեղադրում է **Զաքաթալայի** շրջանում և նրան հատկացնում է 1722 քառ կմ տարածք: Հաջորդ՝ **Քամբեճան** կամ **Կամբեճան** գավառը տեղադրում է ներկայիս **Շիրակի** կիսասանապատային անջուր տափաստանում⁵⁹, որի միջով հոսում է հնում **Կամբեճ** և ներկայումս **Իորա** կամ **Իորի** կոչվող գետը: Ուսումնասիրողը բնագրային «առ **Կուրալ**»-ը սրբագրում է «առ **Իորալ**»-ի (հեղինակի մոտ՝ « **Իւրալ**»- Բ.Հ.) և այն նույնացնում **Իորա** կամ **Իորի** գետին: Սակայն «առ» նախդիրը չի նշանակում գետի երկու ափին, այլ ընդամենը՝ այս կամ այն տարածքի հարևանությունը այս կամ այն գետին⁶⁰: Եվ

52 Տե՛ս Մակար Եպս. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 61:

53 Անդ:

54 Անդ:

55 Անդ:

56 Անդ, էջ 61-62:

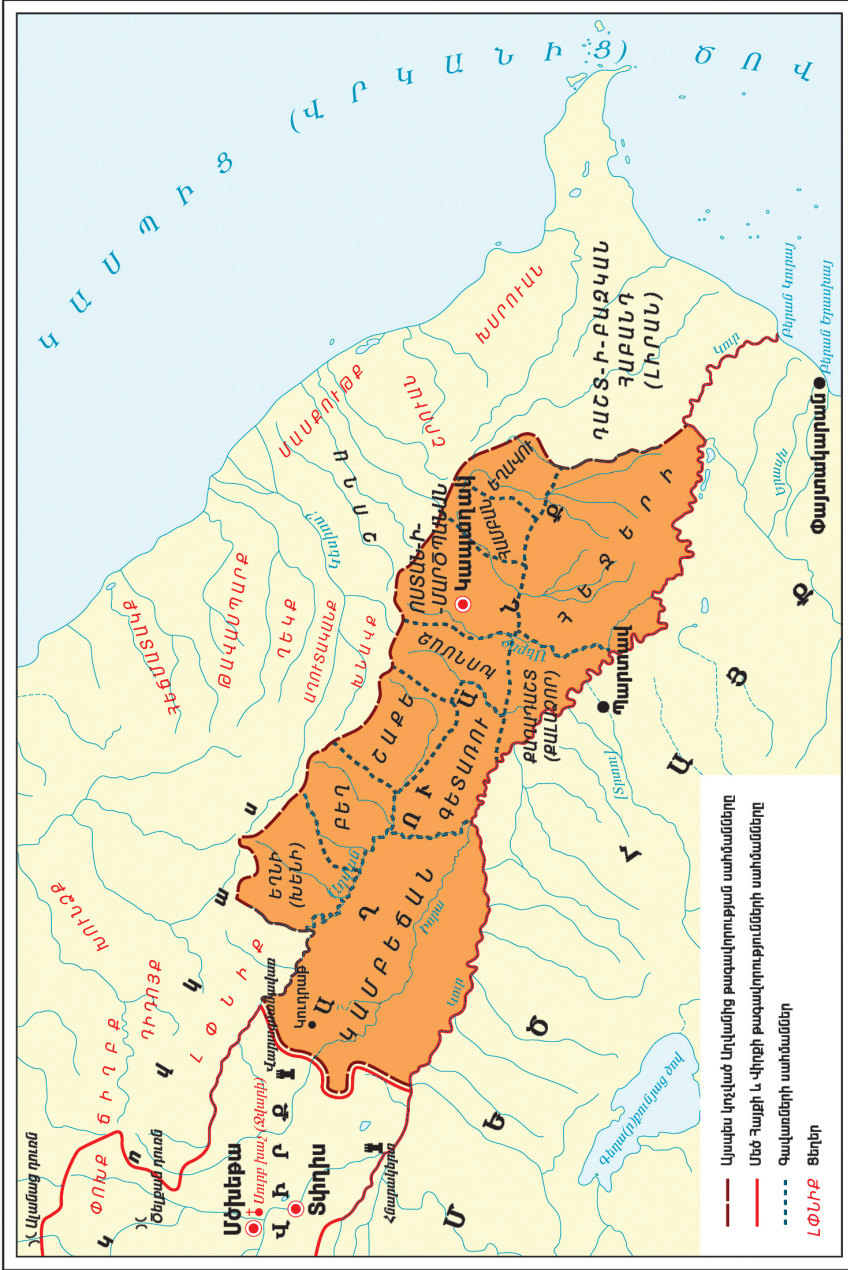
57 Անդ, էջ 62:

58 Անդ:

59 Չչվորթել Գայաստանի Գանրապետության Շիրակի հետ:

60 Ս. Երեմյանը նույն սխալը թույլ է տվել նաև Փայտակարան աշխարհի տեղադրությունը որոշելիս: «Աշխարհացոյց»-ի տեղադրությունը, թե Փայտակարանը գտնվել է «առ **Երասխալ**», նրան հիմք է ծառայել, որ **Փայտակարան** աշխարհը տեղադրի Երասխի երկու ափերին, իսկ **Փայտակարան քաղաքը** տեղորոշի **Երասխի** ձախափնյակում: Տե՛ս «Գայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», էջ 88: Տե՛ս նաև քարտեզը:

ԱՅՍՊԵՏ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԳԱՎԱՍԽԱՔԱՄԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ Ա. ԵՐԵՄՅԱՆԻ

Քարտեզը դրսև հեղինակի «Անձ Քայքայում» գրքի «Աշխարհագրոյք-ի» բաղադրիչն է:
 Քարտեզագիր՝ Վ. Գ. Մուխոմբուսով

վերջապես՝ չգիտես ինչու, հեղինակի տեղադրությունից դուրս է մնում մի այնպիսի իրողություն, թե ինչպես գետը կարող է **Իորի** կոչվել, երբ գոնե այսպես կոչված **Աղվանքի** տարածքում այն պետք է կոչվեր **Կամբեճ**⁶¹: Ս.Երեմյանը **Քեխ** գավառի անունը սրբագրում է **Քեղ** և տեղադրում **Մուղա** ու **Կարաչայ** գետերի միջև, ներկայիս **Կախի** շրջանում՝ գավառին հասկացնելով 1000 քառ. կմ տարածք: Հեղինակի կարծիքով՝ գավառանունը պետք է առնչություն ունենա «Քեղ» բառի հետ: Հետագոտողը միանգամայն հասկանալի պատճառով, հաջորդ՝ **Շաքե** գավառը տեղադրում է **Նուխիի** շրջանում՝ վերջինիս հատկացնելով 800 քառ կմ տարածք⁶²: **Գեգառու** կամ **Գեգառու** գավառանունը հեղինակը սրբագրում է **Գետառու**՝ հենվելով Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» մեջ հանդիպող Γαιταρά անվան վրա: Գավառը նա տեղադրում է այժմյան **Աջինուրի-Էլզարի** տափարակ տարածքում **Աղրի-չայ (Ագրի-չայ), Ալազան, Ալջիրան-չայ** և **Կուր** գետերի միջև՝ 1575 քառ. կմ տարածքով: Նրա կարծիքով՝ **Գեգառուն** և **Գեգառուն** գրչագրի մեջ տեղ գտած աղավաղումն է **Գետառուի**⁶³: Ս. Երեմյանը **Հողմազ** կամ **Հողմաղ** գավառը դնում է սրանից հետո, սակայն, չգիտես ինչու, չի տալիս դրա բացատրությունը: Հետագոտողի սրբագրած տեքստում, բացի **Գեգառուից** և **Գեգառուից**, հանդիպում է նաև **Գեղաու** ձևը, որը, սակայն, չի արտացոլված տեքստում: Հեղինակի համաձայն՝ հաջորդ գավառը **Համբասին** է, որը, նրա կարծիքով, հավանաբար, նույնանուն է **Հաբանդին**⁶⁴: Նա հակված է կարծելու, որ **Համբասին** գտնվել է **Գարդման (Գիրդիման-չայ-Բ.Հ.)** և **Կոկխտն (Գյոք-չայ)** գետերի վերին հոսանքի շրջանում և վերջինիս հատկացնում է 700 քառ. կմ տարածք⁶⁵: Գավառը, հեղինակի համաձայն, հիշատակվում է **Հաբանդ** անունով միայն Վարդան պատմիչի մոտ⁶⁶: **Շամախիի** մոտ գտնվող **Մարզի** գյուղը, ըստ ուսումնասիրողի, առաջացել է **Ամարաս** անունից: Դրան հետևում է այն ենթադրությունը, թե այստեղ էր **Մաղբաս** կրոնական կենտրոնը, որ հետագայում հայտնի էր **Մաղիանու վանք** անունով: Վերջնական եզրակացությունն այն է, որ **Հաբանդ** գավառը մտել է **Քազկան** կամ **Քազկանք** երկրամասի մեջ⁶⁷: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ **Հաբանդ** անունը թյուրիմացաբար է հայտնվել **Ոստանի** և **Մարզպանանի** միջև, որը նա սրբագրում է **Մարզպան**: Այնուհետև նա **Ոստան-ի-Մարզպան** գավառը համարում է **Կապաղակ քաղաքի** մերձքաղաքային տարածքը: Նրա կարծիքով՝ 387 թվականից հետո այս վայրը դառնում է Սասանյան փոխարքայի աթոռանիստը, իսկ Փայտակարան քաղաքում շարունակում են թագավորել Աղվանքի Արշակունի թագավորները⁶⁸: Գավառին նա հատկացնում է 1550 քառ. կմ. տարածք⁶⁹: Հաջորդ գավառանունը նա տալիս է **Քաղաղաշտ (Քալածոր)** ձևով և գավառը տեղադրում **Տուրխան-չայ** և **Ալջիրան-չայ** գետերի ստորին հոսանքների տափարակային տարածքում՝ վերջինիս հատկացնելով 1270 քառ. կմ. տարածք ներկայիս **Աղդաշի** և **Մինգեչաուրի** շրջաններում:

61 Աճղ, էջ 57:

62 Աճղ, էջ 44:

63 Աճղ., 47:

64 Աճղ, էջ 105:

65 Աճղ, էջ 62:

66 Ստորև կտեսնենք, որ հեղինակն այդ հարցում պարզապես սխալվում է:

67 Տես Ս.Ս. Երեմյան, ԳԶՎ.աշխ., էջ 62:

68 Իհարկե, Փայտակարան քաղաքում աղվանից Արշակունի թագավորների իշխելը ոչնչով հիմնավորված չէ, իսկ Կապաղակը ոչ մի դեպքում չէր կարող դառնալ Աղվանքի պարսից մարզպանի նստատեղի:

69 Տես Ս.Ս. Երեմյան, ԳԶՎ.աշխ., էջ 75:

Հեղինակը ենթադրում է, որ գավառի կենտրոնը պետք է գտնվեր **Քաղերդ** ամրոցում, որն իբր հետագայում հայտնի էր **Աղերդ** անունով, որը վերածվել էր **Աղաշի**⁷⁰: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը՝ հեղինակը նշում է, որ **Քաղերդը** կամ **Քաղաբերդը** վարչական տարեզրություններում կոչվում էր **Քաղաձոր**: Եվ վերջապես՝ Ս. Երեմյանը գտնում է, որ **Քաղաձորը** միաժամանակ պետք է **Տուրիան-չայ** գետի անունը լիներ⁷¹: Հեղինակը այսպես կոչված բուն Աղվանքի գավառների ցանկը եզրափակում է **Բազկանք** կամ **Բազկան** ազգագավառով, որը, նրա կարծիքով, նույնական է **Հեջարիին**: Նա հայտնում է, որ **Բազկանք** կամ **Բազկան** ազգագավառի անվանումը ձեռագրերում հիշատակվում է **Բաքանք**, **Բայգանք**, **Բայկանք**, **Դաշտի-ի-Բազկան** ձևերով, և ճիշտը վերջինն է: Հետագոտողը գտնում է, որ Բազկանը համապատասխանում է Չաքարիա Հռետորի Bazgun երկրին, որը բանասիրության մեջ համարվում է անբացատրելի: Այս անունը, ըստ հեղինակի, հավանաբար, նույնացնում են **Բալասագուն-Բաղասական** (Balasagun-Balasakan) անվան հետ՝ այն համարելով վերջինիս աղճատված ձևը: Շարունակելով հարցը զարգացնել, նա գրում է, որ **Բազկան** երկրի արևմտյան մասն իբրև առանձին գավառ՝ «**Դաշտի Բազկան**» անունով, հիշատակվում է բուն Աղվանքի գավառների շարքում: Նրա կարծիքով՝ այդ ճիշտ ձևը պահպանվել է միայն Երևանի Մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրում, իսկ մնացած ձեռագրերում տեղ է գտել շփոթ **Բաղասական** անվան հետ, և առաջացել են **Դաշտ-ի-Բաղասական**, **Դաշտ-ի-Բաղական**, **Իբալական**, **Իբաղական** տարբերակները: Իսկ վերջինն առաջացել է այն բանից, որ **Դաշտ-ի-Բազկան** գավառին նախորդել է **Քաղաղաշտը**: Տարբերակումների աղավաղումը թողնելով հետագա քննությանը, լոկ նշենք, որ, հեղինակի կարծիքով, **Բազկան** երկիրը համապատասխանում է արաբապարսկական աղբյուրների Ellran երկրին, որի անունը կարդացվում է նաև Liran: Այդ երկիրը հեղինակը տեղադրում է Ալշերոնի թերակղզուց մինչև **Շամախի քաղաքը** և **Աղ-սու** գետն ընկած դաշտավայրում՝ շուրջ 9980 քառ.կմ. տարածքով: Նա հակված է կարծելու, որ այս երկրանունը, հավանաբար, համապատասխանում է Եղիշեի հիշատակած **Հերան**-ին: Սակայն, Ս. Երեմյանի կարծիքով, ճիշտ պետք է լիներ **Բազկան** անունը: Տեղադրությունն էլ ավելի ճշգրտելով՝ նա գրում է, որ հիշյալ գավառը հյուսիսից եզերվում է Կովկասյան լեռնաշղթայով, որտեղից (ներկայիս **Վել-Վելիչայ** գետի ակունքների շրջանից) սկսվում էր **Ապգուտ-Կավատ** պարիսպը⁷²:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գ (Ժ) քաղի, քիվ 2 (38) ապրիլ-հունիս, 2012

4. Գավառների մեր տեղադրությունը

Սկսենք գավառների տեղադրությունն ըստ Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի նկարագրության հերթականության: Առաջին՝ **Եխնի** գավառը, որի անունը «Աշխարհացոյց»-ի և ոչ մի ձեռագիր՝ հակառակ Ս. Երեմյանի, չի տալիս **Եղնի** գրությամբ, գտնվել է Իբերիայի կամ Վրաց աշխարհի սահմանակցության վրա և, ինչպես վերը տեսանք, Ս. Երեմյանը տեղադրում է **Չաքաքալայի** շրջանում: Սակայն դատելով ինչ-ինչ հանգամանքներից, գավառը պետք է գտնվեր ավելի արևմուտք: Ս. Մուրավյովը կարծում է, որ **Ταγοδα**-ն համապատասխանում է

70 Անդ, էջ 89:
 71 Անդ: Հեղինակը **Տուրիան-չայը** որպես կանոն տալիս է **Դուրիան-չայ** ձևով:
 72 Անդ, էջ 42-43:

ՎԵՄ համահայկական հանդես

ներկայիս **Լազողելիս** բնակավայրին⁷³: Հեղինակը, սակայն, չի էլ փորձում բացատրել, թե **Ταγοδά**-ն ինչպես է վերածվել **Լազողելիս**: Գրչական հիմքի վրա դա հնարավոր չէ, քանի որ **T**-ն կարող էր արտագրողների կողմից առաջանալ **Γ**-ից կամ **I**-ից, բայց ոչ մի դեպքում **Δαγοδά** -ից, որն աղավաղվելու դեպքում կարող էր ծնել միայն **Δαγοδά**: Մեր կարծիքով՝ անվան ծագումը հնդեվրոպական է, իսկ հնդեվրոպական լեզուներում **T**-ն կարող է վերածվել **Δ**-ի: Ներկայիս **Լազողելիս** անունը կարծես հուշում է, որ այն իր վերջնամասում ունի **ն**-ի անկումով **Եխնի**: Այսինքն՝ կարծես թե նշվում է ոչ միայն բնակավայրը, այլև գավառը, որոնց անունները միանալով տվել են **Լազողելիս** անվանումը: Հիմք ունենալով այս ամենը՝ մենք **Եխնի** գավառը տեղադրում ենք **Լազողելիսի** շրջապատող տարածքներում: Անշուշտ, կարելի է վիճարկել գավառի արևելյան ու արևմտյան սահմանների հատակությունը, սակայն կասկածից վեր է, որ այն հյուսիսում դուրս է եկել **Կովկասյան լեռներ**, իսկ հարավում՝ **Ալազան գետ**: Պայմանականորեն գավառի արևմտյան սահմանն անցկացնում ենք **Ղվարելի** արևմտակողմով հոսող **Ալազանի** վտակով, իսկ արևելյանը՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ներկա սահմանի **Կովկասյան լեռներից** դեպի **Ալազան գետ** ձգվող հատվածով: Հաջորդ տեղորոշումը, կարծում ենք, լիովին հիմնավոր է դարձնում նման տեղադրությունը:

Հաջորդ՝ **Քելս** գավառը, որը Ս. Երեմյանը սրբագրում է «**Քեղ**»-ի, ինչը մենք կիսում ենք, չնայած «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում երբեք «**Քեղ**» կամ «**Քեղ**» տարրնթերցում չի հանդիպում, անտարակույս պետք է տեղադրել ներկայիս **Քելկան** կամ **Քելական** բնակավայրին հարակից տարածքներում: Դժվար չէ տեսնել, որ **Քելկանը** կամ **Քելականը** անմիջականորեն ծագում է **Քեղ** կամ **Քել** գավառի անունից և նշանակում է **Քեղ** գավառի բնակավայր: Հասկանալի է, որ գավառի հյուսիսային սահմանն անցել է **Կովկասյան լեռներով**, իսկ հարավայինը՝ **Ալազան** գետով: Ինչ վերաբերում է գավառի արևմտյան և արևելյան սահմաններին, ապա արևմուտքում այն պետք է անցկացնել Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների՝ **Կովկասյան լեռներից** դեպի **Ալազան գետ** ձգվող հատվածով, իսկ արևմուտքում՝ **Ալազանի Թալա-չայ** վտակով:

Հաջորդ՝ **Քամբեճան** կամ **Կամբեճան** գավառը տեղադրվում է **Ալազան** գետից մինչև **Կուր գետն** ընկած կիսասանապատային և անապատային շրջանում՝ ընդգրկելով **Կամբեճ (Կամբյուսես)** կամ ներկայումս **Իորի** կոչվող գետի ավազանի ստորին շրջանը: Ամեն ինչից դատելով՝ **Կամբեճը** եղել է ցեղանուն (հմմտ. **Քաղասիճ**, **Լահիճ** և այլն-Բ.Հ.), իսկ **Կամբեճանը** պարզապես նշանակել է **Կամբեճներ** (=Կամբեճ+իրանական հոգնակիակերտ-ան-Բ.Հ.): Հայերը **Կամբեճը** դարձրել են **Կամբեճք** և **Կամբեճս**, ինչն արտացոլված է Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ⁷⁴: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը գավառը հիշում է նաև **Կապիճան**⁷⁵, և **Կամբիճան**⁷⁶ ձևով ևս: «Աշխարհացոյց»-ում ասված է, որ գավառը գտնվում է «առ **Կուրա**», որը ոչ մի դեպքում չի կարելի սրբագրել «առ **Իւրա**», ինչպես կարծում է Ս. Երեմյանը, և դրա տակ հասկանում ներկայիս **Իորի** անունը:

Եթե գետի անունը **Կամբեճ** էր, ապա ավելի քան զարմանալի կլիներ, որ գետը ալբանական հատվածում կոչվեր **Իորի**: Գավառը հյուսիսում և արևելքում սահման

73 Տե՛ս Շ.Մ. Муравьев, Птоломеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, с.135:

74 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 50:

75 Անդ, էջ 178:

76 Անդ, էջ 305:

ուներ **Ալազան** գետը, որը «Աշխարհացոյց»-ում հանդես է գալիս **Աղուան** անունով, իսկ հարավում՝ **Կուր** գետը: Արևմտյան սահմանը հստակեցնելու համար հարկ է հստակեցնել **Վարազմանավառ բերդի** և **Կուղրաթ** գյուղաքաղաքի տեղադրությունը: Մենք կիսում ենք Ս. Երեմյանի տեսակետը **Վարազմանավառ բերդը Մանավի** գյուղի մոտ տեղադրելու հարցում⁷⁷: Կարծում ենք, որ ընդունելի է ճանաչված հայագետի տեսակետը նաև **Կուղրաթի** տեղադրության խնդրում, երբ նա գյուղաքաղաքը տեղադրում է այժմյան **Կածրեթ** գյուղի տեղում՝ **Կախեթիայի** տարածքում⁷⁸: **Ալազան** կամ **Աղուան** գետի արևելյան կողմում՝ **Կուրի** ջրախառնուրդի շրջանում, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, գտնվել է **Գուգա** քաղաքը, որը, մեր կարծիքով, թերևս համապատասխանում է Ալբանիայի պտղոմեոսյան նկարագրության մեջ հանդիպող **Տոյգ** բնակավայրին: **Գ**-ն, ամենայն հավանականությամբ, աղավաղումն է **Գ**-ի, իսկ «-ալ»-ը, որ ավելի ուշ վերածվել է «-ըլ»-ի Պտղոմեոսի ժամանակներում ընկալվել է որպես «**o**»: Այս բացատրության դեպքում **Toga**-ն սկզբնապես ունեցել է **Gauga** տեսքը, որն իրականում պետք է լիներ **Gaugau**, որի վերջին «**u**»-ն ինչ-ինչ պատճառով արտագրողի կողմից բաց է թողնվել:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ **Բեխ** գավառին հաջորդում է արևելքից՝ **Շաքեն**, իսկ համառոտ խմբագրության մեջ՝ **Հողմաղը** և այնուհետև **Շաքեն**, ինչը մտածել է տալիս, որ **Հողմաղը** կամ ըստ այլ ձեռագրերի՝ **Հողմազը** կամ **Խողմազը** սկզբնապես մաս է կազմել **Շաքեի**:

Շաքեն, որ համապատասխանել է **Նուխի** քաղաքին և վերջերս կրկին վերականգնել է իր անունը, տեղադրվում է **Ալազանի** արևելյան վտակ **Ագրի-չայ** կամ **Աղրի-չայ** վտակի վերին հոսանքի շրջանում: **Շաքեի** հյուսիսային սահմանը կազմել են **Կովկասյան լեռները**, արևելյան սահմանը՝ **Ագրի-չայի** արևելյան ջրբաժանը, իսկ հարավային սահման է հանդիսացել **Ագրի-չայ** գետը: Հասկանալի է, որ **Շաքից** արևմուտք տարածվել է **Հողմաղ** կամ **Հողմազ** գավառը, որը զբաղեցրել է մինչև **Ալազան գետն** ու նրա վտակ **Ագրի-չայի** ստորին հոսանքի շրջանը: **Ագրի-չայը** կամ **Աղրի-չայը** «Աշխարհացոյց»-ում անվանվում է **Գեգաու** կամ **Գեգաու** և Ս. Երեմյանի կողմից սրբագրված է **Գետաու**, սակայն ճանաչված հայագետի սրբագրումը քննություն չի բռնում, քանի որ **Դալտազ**-ի նման տեղադրության համար հիմք ծառայած **Դալտազ** քաղաքանվան տարընթերցում **Դալտազ**-ն վերաբերում է մի բնակավայրի, որը գտնվել է մոտավորապես **Մումգայիթի** կողմերում: Ուստի **Ալազանի** վտակը ոչ թե կրել է հայերեն **Գետաու** ձևը, այլ ունեցել է **Գեգաու** կամ **Գեգաու** հնչումը:

Դժվար չէ տեսնել, որ նման տեղադրությունից հետո **Գեգաու** կամ **Գեգաու** գավառը պետք է գտնվեր **Գեգաու** (**Գեգաու**) կամ **Գեգաու** (**Գեգաու**) գետի երկայնքով մինչև **Կուր գետը**՝ արևելքում սահման ունենալով **Մանի գետը**, որն անվերապահորեն կարող է նույնանալ միայն ու միայն ներկայիս **Ալիջան-չայ** գետակին:

Սրանից հետո Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառացանկը ենթարկվել է աղավաղման: **Գեգաուից** կամ **Գեգաուից** հետո հիշատակվում է **Ոստան** գավառը, որը կարող է տեղադրվել **Կապաղակ** կամ **Cabalaca** մայրաքաղաքին շրջակա տարածքներում: **Ոստան** կամ հին արտասանությամբ՝ **Օստան** գավառը եղել է արքունական, և նրա արքունական տիրույթ լինելը արտացոլվել է անվան մեջ:

77 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82:
78 Անր, էջ 61:

Գավառիս հյուսիսային սահման են հանդիսացել **Կովկասյան լեռները**, արևելքում՝ **Տուրիան-չայ** կամ Ստրաբոնյան **Սանդրանես** (իրականում՝ **Սարդոբանես** կամ **Չարդոբանես**) գետի արևելյան ջրբաժանը: Արևմուտքում **Ոստան** գավառը տարածվել է մինչև **Գեգառու** կամ **Ագրի-չայ** գետի արևելյան ջրբաժանը, իսկ հարավում՝ մինչև Կուր-Արաքսյան դաշտավայրը հյուսիսից եզերող բլրաշարքը:

Ոստան գավառից կամ **Կապադակի** արքունական տիրույթներից արևելք տարածվում էր **Հաբանդ** գավառը, որը «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերում հանդիպում է նաև **Համբասի** տարրնթերցումով: Ուշադրություն է գրավում մի օրինաչափություն ևս: Եթե գավառանունը ձեռագրերում հանդիպում է **Հաբանդի** կամ **Համբասի** գրությամբ, ապա հաջորդ գավառանունը գրվում է ոչ թե **Իմարծպանան** կամ **Իմարծ**, **Պանան**, այլ **Մարծպանան**, այսինքն՝ «ի» նախդիրը արտագրությունների ժամանակ կցվել է **Հաբանդ** անվանը: Ինչ վերաբերում է **Համբասի** անվանը, ապա այստեղ ևս «ի» նախդիրը նրան է անցել **Իմարծպանանից** կամ **Ի Մարծից**, այսինքն՝ անունը կարծես թե եղել է **Համբաս**: Սակայն այս անվանաձևը հուշում է, որ ձեռագրերում եղել է նաև **Հաբանդը** ձևը, որը հայցականում վերածվել է **Հաբանդս**-ի և հայցականի «ս»-ի ազդեցությամբ կորցրել է «նդ»-ն և վերածվել **Համբաս**-ի, իսկ այնուհետև՝ «ի» նախդիրի կցումով՝ **Համբասի**-ի: Հասկանալի է, որ գավառը հյուսիսում սահման է ունեցել **Կովկասյան լեռները**, արևմուտքում՝ **Ոստան** գավառը, արևելքում՝ **Փիրսահաք** և **Աղ-սու** գետերի ջրբաժանը, իսկ հարավում՝ **Կուր-Արաքսյան** դաշտավայրը հյուսիսից եզերող բլրաշարքը:

Կուզենայինք կանգ առնել ձեռագրերում տեղ գտած մի հետաքրքիր փաստի վրա ևս: Սովորաբար ձեռագրերում հերթականությունը արվում է «**Ոստան, Համբանդի** (կամ **Համբասի**), **Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)» ձևով, սակայն Մատենադարանի թիվ 2370, 4284 ձեռագրերում՝ «**Հաբանդ, Ոստան, ի Մարծպանան**» ձևով: Սա իր մեջ իրականում մեծ գաղտնիք է պարունակում: «Աշխարհացոյց»-ը արտագրող գրիչները, հանդիպելով երկու անգամ **Ոստան** գավառանվանմանը, ենթադրել են, որ դրանցից մեկն ավելորդ է: Հիշյալ և դրան նախորդած ձեռագրերում դեն են նետվել **Ոստան** գավառանունը, որով փաստորեն ցուցակից անհետացել է **Կապադակի Ոստանը**, իսկ մյուս ձեռագրերում պահպանվել է **Կապադակի Ոստանը**, սակայն ցուցակից «**Ոստան ի Մարզպանան կամ Մարծպանան**» գավառանվան **Ոստան** կապակցությունը համարվել է սխալ և դեն է նետվել: Այլ խոսքով, սկզբնական բնագրում եղել է «...**Ոստան, Հաբանդ, Ոստան ի Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)»: Հետևաբար հաջորդ վարչական շրջանը, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, կոչվում է նաև **Ճորա** կամ **Չողա**, եղել է պարսից մարզպանների **Ոստանը** և այդ պատճառով էլ կոչվել է «**Ոստան ի-Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)»: Այս գավառի սահմաններն էին հյուսիսում **Սամուր** գետի հարավ-արևելյան ջրբաժանը՝ իր մեջ առնելով **Ճորա պահակի** կամ **Գերբենդի** ամրությունների շրջանը, հարավում՝ **Կովկասյան լեռների** դեպի **Կասպից ծով** ձգվող բազուկը, որի վրա գտնվում էր **Ալբանական** կամ **Աղվանից դրունք** լեռնանցքը, իսկ արևելքում՝ **Կասպից ծովը**:

Մյուս գավառներն էին **Քաղաղաշոր** կամ **Քաղաց դաշոր** և **Դաշտ-ի-Քաղասական** կամ **Դաշտ-ի-Քազկանը**, ըստ որում՝ «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում զարմանալիորեն **Դաշտ-ի-Քազկան** ձևը չի հանդիպում: **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** անունը կապվում է այստեղ հանդիպող քաղ կոչված եղջերուների

հոտերի գոյության հետ: Ըստ որում, այստեղ ևս սկզբնապես գրված է եղել «... **Քաղաղաշտ (Քաղաց դաշտ), Դաշտ-ի-Քաղասական**»: Արտագրողներին կրկին քվացել է, թե դրանցից մեկը՝ նկատի ունենք **դաշտ** բառը, ավելորդ է, ուստի այն բաց են թողել արտագրությունների ժամանակ: **Քաղաղաշտը** կամ **Քաղաց դաշտը** հարավում սահմանակցել է **Կուր գետին**, արևելքում՝ **Աղ-սու** գետի արևելյան ջրբաժանին և **Աղ-սու գետին**, իսկ հյուսիսում տարածվել է մինչև **Կուր-Արաքսյան** դաշտավայրը եզերող բլրաշարքը: **Հաբանդ** և **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** գավառներից ու **Կուր գետից** արևելք, **Կովկասյան լեռներից** հարավ մինչև **Ապշերոնյան** թերակղզին ու **Կասպից ծով** տարածվել է **Դաշտ-ի-Քաղասական** կամ ըստ Ս. Երեմյանի՝ **Դաշտ-ի-Քազկան** գավառը: Սրանով ավարտվում է այսպես կոչված **Ալբանիայի** կամ **Աղվանքի** գավառների ցանկը:

Մենք փորձեցինք տեղադրել այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառները մարգալանության շրջանում, որն, անշուշտ, պարսից արքունիքի կողմից իրականացված վարչական բաժանում է: Հասկանալի է, որ անկախության շրջանում չէր լինի **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարգպանան** անունով վարչական միավոր: Ուստի հարցն ամբողջացնելու առումով հարկ ենք համարում անդրադառնալ ևս մի քանի հաղորդումների:

5. Այսպես կոչված Աղվանքի ցեղային կազմը որպես վարչական բաժանման սկզբնաղբյուր

Մի փոքր տարօրինակ և զարմանալի է «Աշխարհացոյց»-ի **Ասիական Մարմատիայի** նկարագրությունը, որտեղ **Կովկասյան լեռների** և **Կուր գետի** միջև ընկած տարածքների մասին ասված է.«...Լէկք, ապա Տապոտարանք, ապա Յաղուտականք, ապա Խենաւք, ապա Շիղպք, ապա Ծիղքք, ապա Փւիք: Եւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բագուկս, մինն՝ գնայ դէպ ուղիղս կոյս, յորում Շրուան եւ Խարվան ազգ՝ մինչև ցԽորավէմ. եւ միս բագուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ է դէպ ուղեղ ի հիւսիսի՝ յԱթլ գետ, եւ ապա նոյն բագուկն հիւսիսոյ Թաւասպարք, Հենմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փուսխք, Փւքանակք, Բագանք: Ուստի առնու պարիսպն երկայն, որ կոչի Ապգուտկաւատ, մինչև ցԱղմիննն մօրս (ձեռ. Մուրս) եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասքից ծովն, յոր բագուկն Կաւկասայ հայի, յորմէ ամեալ է զպարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կասպ եւ դունն. քաղաք պահակին Ծորայ. աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վարաջան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չունդարս եւ Մսընդո: Եւ յարեւելից բնակեն Սախրք ցԹալղ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Մարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհք, որ են Ապախթարք, այսինքն Թորքաստանք եւ Խաբան թագաւոր նոցա, եւ խաբունն՝ դշխոյ նոցա կին Խաբանայ»⁷⁹:

Ասիական Մարմատիայի տվյալ բաժնի նկարագրությունը «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ ունի հետևյալ տեսքը. «...Դեկք, Տապաստաւանք, Աղուտականք, Խենաւկք, Շիղպք, Ծիղպք, Խեղայք, Կասքք, Փուխք, Շրուանք, Խարանք, Թաւասպարոտք, Հենմատակք, Իժմախք, Փասխս, Քոսխ, Փոքոնակ,

79 «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ», էջ 27:

Բաբանք, Մազքուքք, մինչեւ ցԿասբից ծովն՝ յորս բազուկն Կովկասու հալի, ուր ածեալ զպարիսպն Դարբանդայ՝ աշտարակ ահագին՝ ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ Հոնք. եւ քաղաք նոցա Վառաշան, և այլք ընդ նմա. եւ թագաւորն հիւսիսոյ է Հականն՝ որ է տէր Խազրաց. և ղշխոյն թագուհի է, Խաթունն, որ է կին Հականայ ի Բարսլաց ազգէն»⁸⁰:

Ավելորդ չենք համարում մեջքերել սույն բաժինը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխահագրոթյան» Ասիական Սարմատիայի նկարագրությունից: «Այնուհետև սահմանը Ալբանիայի երկայնությամբ մինչև Հյուրկանյան ծովը, որտեղ Սուանաս գետի գետաբերանն է 86°- 47°-ի տակ:

...Արևելքում [Ասիական Սարմատիան սահմանափակվում է] այստեղ սկսվող Հյուրկանյան (իմա՝ Վրկանից ծով-Բ.Հ.) ծովի [ափի] մի մասով, որտեղ Սուանաս գետի գետաբերանից այն կողմ գտնվում են.

Ալոնտ գետի գետաբերանը 86° 31' 47° 40',

Ուդոն գետի գետաբերանը 87° 48' 20'

Ռա գետի գետաբերանը 87° 30' 48° 50':

...Կասպից ծովի ափին բնակվում են Ուդերը, Օլոնդները, Իսոնդները և Գերրերը.

...Ալբանիայից այն կողմ Սանարները»⁸¹:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է գալ բերված տեղեկություններից: Փորձենք տալ ցեղանունների համադրական ցանկերը⁸²:

Կլավդիոս Պտղոմեոս	Մովսես Խորենացու Ընդարձակ խմբագր.	«Աշխարհացոյց» Համառոտ խմբագր.
Տուսկեր	Դուրծկք	Դուրցուկք
Դիդուրներ	Դիդո[յ]ք	Դիդոյք
Ուդեր		
Օլոնդներ		
Իսոնդներ		
Գերրեր		
	Լեկք	Ղեկք
	Տապոտաւանք	Տապաստաւանք
	Յադուտականք	Ադուտականք
	Խենաւք	Խենաւկք
	Շիդքք	Շիպդք
	Ճիդքք	Ճիդաք (Ճիդաք)
		Խեղայք
	Փւիք	Կասպք
		Փախք

80 Ա.Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347-348:

81 Claudii Ptolemaei Geographia, V.8. 5,6,13.

82 Ցեղանունները տրվում են առանց փոփոխության՝ ձեռագրերում պահպանված տարընթերցումներով, որոնց մի մասը, անշուշտ, գրիչների կողմից աղավաղված է:

Շրուան	Շրուանք
Խարան	Խարանք
Թաւասպարք	Թաւասպարոտք
Հեճմատակք	Հեճմատակք
Իժմախք	Իժմախք
Փասխք	Փասխս
Փուսխք	Քուսխ
Փլքանակք	Փոքոնակ
Բագանք	Բաքանք
Մաքութան ազգ	Մաքութք
Հոնաց թագաւորութիւն	Հոնք

Նախ՝ դժվար չէ տեսնել, որ Պտղոմէոսի «Աշխարհագրոյցան» մեջ հիշատակված **Տուսկերը Գուրձուկներն** են, որոնց անունը «Աշխարհացոյց»-ը պահպանել է **Գուրձք** և **Գուրցուկք** աղավաղված ձևերով: **Գիդուրները**, անտարակոյս, **դիդոյներն** են: Պտղոմէոսի կողմից **Ուղերի** հիշատակութիւնը **Ասիական Սարմատիայում** թերևս հավաստում է, որ նրանք դեռ չէին մուտք գործել **Այսրկովկաս**, ինչն առավել քան տարօրինակ է, կամ էլ հիշյալ **Ուղերը** չեն նույնանում **Ուղիններին** և բոլորովին այլ ցեղեր են, ինչը, իհարկէ, բացառվում է: **Օլոնդները** և **Իսոնդները** գտնվել են **Հյուսիսային Կովկասում**, իսկ **գերրերի** (թերևս **գելեր-Բ.Հ.**) մասին հիշողութիւնը, հավանաբար, խոսում է այն մասին, որ նրանց մի մասը շարունակել է բնակվել **Սոանա** գետից դեպի հյուսիս ընկած շրջանում:

«Աշխարհացոյց»-ի **Տապոտարանքը** կամ **Տապաստաւանքը**, անտարակոյս, նույնական է փոքր անց հիշատակվող **Թաւասպարքին** կամ **Թաւասպարոտքին**: **Աղուտականքը**, **Խեճավքը**, **Շիդպը**, **Ճիդքը** գտնվել են **Թավասպարանի** մերձակայքում կամ նրանից հարավ: Ս. Երեմյանը **Փլիքը** սրբագրում է **Լփինք**⁸³, որը միանգամայն ընդունելի է՝ հաշվի առնելով այն իրողութիւնը, որ **Լփինքը** հյուսիսում սահմանակցել է **Ճիդպին**⁸⁴: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրոյցան մեջ ինչ-ինչ պատճառներով արտագրողների կողմից դուրս են մնացել **Խեղայք**, **Կասպք**, **Փախք** ցեղերը: Սրանցից հյուսիս և արևելք գտնվել են **Շրվանը** և **Խարվանը**:

Տապոտարանքի հիշատակութիւնը երկրորդ անգամ **Թավասպարք** գրութիւնը մտածել է տալիս, որ սկզբնապէս **Թավասպարքից** մինչև **Բագանք** կամ **Բաքանք** ցեղանունները ավելի ուշ են մտել տեքստերի մեջ, կամ էլ հեղինակը սխալ է տեղադրել դրանք, որովհետև **Մաքութան** ազգը իրոք գտնվել է **Շրվանից** ու **Խարվանից** հյուսիս, բայց ոչ՝ **Թավասպարանից**: Վերջապէս՝ **մաքութներից** հյուսիս հիշատակվում են **հոները**:

Այսուհանդերձ, անհասկանալի է մնում մի իրողութիւն. ինչո՞ւ այսպէս կոչված **Ալքանիայի** կամ **Աղվանքի** արևելյան մասը հայտնվել է **Ասիական Սարմատիայի** նկարագրոյցան մեջ: Հնարավոր է, որ դա շատ հին իրողութիւն է՝ կապված

83 Տե՛ս **Ս.Տ. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 54: Սակայն անընդունելի է հեղինակի կողմից Լփինքի տեղադրութիւնը, որը պարզապէս հնարավոր չէ:

84 Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատվացի**, էջ 239:

մագքութիւնները Այսրկովկաս ներխուժելու հետ, երբ վերջիններս դեռ չէին ստեղծել իրենց թագավորությունը, և նրանց նվաճած երկրամասերն այդ պատճառով համարվում էին **Ասիական Սարմատիայի** մաս: Մովսէս Խորենացին «Աշխարհացոյց»-ը գրելիս, հավանաբար, իր ձեռքի տակ է ունեցել մի շատ հին փաստաթուղթ, որն իր ժամանակներին փաստորեն չէր համապատասխանում, սակայն մտցվել է «Աշխարհացոյց»-ի մեջ որպէս **Ասիական Սարմատիայի** նկարագրություն:

Ընդհանրական քննություն կատարելու համար հարկ ենք համարում մեջբերել նաև Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը մագքթաց Սանեսան թագավորի դեպի Սեծ Հայք կատարած արշավանքի և Եղիշեի տեղեկությունը՝ **Արևելյան Այսրկովկասի** ցեղերի վերաբերյալ:

Փավստոս Բուզանդը գրում է.«Յայնմ ժամանակի թագաւորն մագքթաց Սանեսան անհնարին նիւթեաց զտրտութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց և Գղուարաց, Գուգարաց (իմա՛ Գարգարաց-Բ.Հ.), Շչբաց և Ծղբաց և Բաղասճաց և Եգերսուանացն և այլոց իստոնադանճ բազմութեամբ անթիւ անքնակն վաչկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց»⁸⁵: Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը լավ հասկանալու համար միանգամայն տեղին է մեջբերել Եղիշեի հաղորդումներից մեկը՝ գործնականում նույն ցեղերի մասին. «Քանզի ոչ տայր դադար ամենևին թագաւորին Պարսից, այլ յղէր և կոչէր զգունդս բազումս ի Պահակն Ծորայ, և զՎրաց աշխարհն բովանդակ անդ գումարէր, զգօրսն Լփնաց և զԾղբաց, և զՎատն, զԳաւն և զԳղուարն և զԽրսանն և զՀեճմատակն, զՓասխան և զՓոսխն և զամենայն զօրսն Թաւասպարանն, զԼեռնայինն և զղաշտայինն և զամենայն ամրակողմն լեռանցն»⁸⁶:

Այժմ, եթե հիշատակված այս ցեղանունները դասավորենք, կստանանք հետևյալ պատկերը.

Ըստ Փավստոս Բուզանդի	ըստ Եղիշեի
Հոնք	-----
Փոխք	8.Փասխն 9.Փոսխն
Թաւասպարք	Թաւասպարան ⁸⁷
Հեճմատակք	7. Հեճմատակք
Իժմախք	
Գաթք	3 Վատն, 4. Գաւն?
Գղուարք	5 Գղուար
Գուգարք (իմա՛ Գարգարք)	
Շիչբք	
Ծիղբք	2.Ծիղբք
Բաղասիճք	~1.Լփինք
Եգերսուանք	6.Խրսանք (?) ⁸⁸

85 «Փավստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, դպր Գ., գլ. Է: 86 Եղիշե, էջ 94:

87 Փավստոս Բուզանդը Թաւասպարք ցեղանունը տալիս է «ք»- հոգնակիակերտով, իսկ Եղիշեն պարսկական «ան» հոգնակիակերտով:

88 Քանի որ ցեղանունների հերթականությունը Եղիշեի ցանկում չի համապատասխանում Փավստոս Բուզանդի տված հերթականությանը, ապա, ըստ Եղիշեի ցեղանունների դիմաց՝ նշում ենք նրանց զբաղեցրած համարը թվարկման ցանկում:

Երկու ցուցակների համադրությունը ցույց է տալիս, որ Սանեսանի արշավանքի ժամանակ (331 թ.) ցեղերը հիշատակվում են ընդհանուր առմամբ հյուսիսից հարավ հերթականությամբ, իսկ Եդիշեի ցանկում՝ կրկին ընդհանուր առմամբ հարավից հյուսիս հերթականությամբ: Ըստ երևույթին, հոները հրավիրվել են Սանեսանի կողմից, սակայն նրանք Վարդան Մամիկոնյանի դաշնակիցներն էին, ուստի տեղ չեն գտել Եդիշեի ցեղացանկում:

Փասխերը, որոնց անունը աղավաղված է Փավստոս Բուզանդի երկում և վերածվել է **Փախքի**, **Փախքերի**, **Թավասպարները**, **Հեճմատակները**, **Իժմախները**, ամենայն հավանականությամբ, եղել են կովկասյան ցեղեր, **գաթերը**, որոնց անունը, շատ հնարավոր է, եղել է **Վատն**, **Գավերը** և **Գղուարները** եղել են մագքթաց ցեղեր, **Գուգարների** կամ ավելի ճիշտ՝ **Գարգարների** անվան տակ հանդես են գալիս ոչ միայն **Գարգարները**, այլ նաև **Ուդինները** և այլ կովկասյան ցեղեր, որոնք մագքութների ճնշման տակ շարժվել են Ալբանիայի արևմտյան շրջանները: **Շիչբերը** և **Ճիդբերը**, ամեն ինչից դատելով, կովկասյան ցեղեր են, **Քաղասիճները**՝ իրանական, **Եգերավանները**՝ թերևս նույնպես իրանական: Ըստ որում չի բացառվում, որ **Սվանների** անունը հայտնվել է Եդիշեի ցուցակում **Խրսան** անունով (=Խր?+ս[ու]լան-Բ.Հ.) մի փոքր աղճատված գրությամբ: Ավելին, շատ հնարավոր է, որ **Խրսանի** առաջնամաս «**Խր**»-ն աղավաղումն է **Եգերի**: **Քաղասիճները**, դատելով այլ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, ներկայացնում են «Աշխարհացոյց»-ի նկարագրության **Գաշտ-ի-Քաղասականը** կամ **Գաշտ-ի-Քազկանը**: **Լփինները**, անտարակույս, նույնպես ներկայացնում են **Գաշտ-ի-Քաղասականը**, սակայն Սանեսանի արշավանքներին չմասնակցելու հետևանքով տեղ չեն գտել Փավստոսի ցեղացուցակում: **Ճիդբերը**, որոնց տարածքում գտնվում էր **Յոի** քաղաքը, որ, հավանաբար, նույնական է ներկայիս **Շամախի** քաղաքին կամ մի ինչ-որ վայրի՝ վերջինիս շրջակայքում, նույնպես պետք է գտնվեին **Գաշտ-ի-Քաղասականի** հյուսիսային լեռնային հատվածում, **Շիդբերը** կամ **Շիչբերը** գտնվում էին **Ճիդբերից** հյուսիս՝ Կովկասյան լեռների հյուսիսահայաց լանջերին: **Գարգարական** ցեղերը, ինչպես և պետք է ենթադրել, իրենց ազգակից մյուս ցեղերի՝ **Ուդինների** և այլոց, ինչպես նաև իրանական **Կամբեճների** հետ զբաղեցրել են **Եխնի** կամ **Խենի**, **Բեխ** կամ **Բեղ**, **Հողմաղ**, **Շաքի**, **Ոստան**, **Հաբանդ**, **Կամբեճան**, **Գեգառու** և **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** գավառների տարածքը, թվով 9 հատ: **Գաթերը** կամ թերևս՝ **Վատները**, **Գղուարները**, **Իժմախները**, **Հեճմատակները**, **Թավասպարները** և **Քոսխերը** կամ **Փասխերն** ու **Փոսխերը** գտնվել են **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարզպանան** գավառում, որն այդ հեռավոր ժամանակներում պետք է կոչվեր **Ճորա**, **Չորա** կամ **Չողա**: Այլ խոսքով, **Ալբանական** թագավորության շրջանում գավառների թիվը, անկասկած, ավելի շատ է եղել, և պարսից արքունիքը շատ գավառներ վերացրել է՝ միավորելով դրանք **Ոստան-ի-Մարծպանան** և **Գաշտ-ի-Քաղասական** գավառներին:

Հենվելով Փավստոս Բուզանդի և Եդիշեի հաղորդումների վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ թագավորության շրջանում գավառների թիվը կազմել է արևմտյան 9 գավառների հետ 23: Այսինքն՝ պարսից արքունիքը ցեղային 14 գավառներից ձևավորել է ընդամենը 2 գավառ՝ **Ոստան-ի-Մարծպանանը** կամ **Մարզպանանը** և **Գաշտ-ի-Քաղասականը**: Սակայն արևմտյան 9 գավառների թիվը թերևս կարող է պակասել մեկով, որովհետև դատելով «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների համեմատությունից, **Հողմաղ** կամ **Հողմազ** գավառը ստեղծվել

է ավելի ուշ: Վարչական այդ վերափոխություններին մեծապես նպաստեց այն իրողությունը, որ երկրի արևելյան շրջանները հիմնականում բնակեցված էին իրանական ցեղերով, որոնք մեծ մասամբ հիշատակվում են ընդհանրական **մագրութներ** անունով:

6. Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները գավառների վերաբերյալ

Այժմ փորձենք անդրադառնալ **Կուրի** ձախափնյակի գավառների վերաբերյալ Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներին և դրանով ավարտենք մեր քննությունը, չնայած վերջինս ավելի ուշ ժամանակների հեղինակ է և ըստ այդմ էլ՝ տուրք է տվել իր ժամանակաշրջանի իրողություններին: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչն իր տեսադաշտում ունեցել է ամենից առաջ **Կուրի** աջափնյակը: Ավելին, նա իր առջև աշխարհագրական նկարագրության խնդիրներ չի դրել, բայց, եթե **Կուրի** աջափնյակում հիշում է 13 կամ 14 գավառ **Արցախի** և **Ուտիքի** 20 (սկզբում 19 - Բ.Հ.) գավառներից, ապա **Կուրի** ձախափնյակում հիշում է ընդամենը 4(9) գավառ և դրանք էլ՝ կապված ինչ-ինչ իրադարձությունների հետ⁸⁹: Մովսես Կաղանկատվացին **Կուրի** ձախափնյակում հիշատակում է **Կամբեճանը** կամ **Քամբեճանը**, **Կամբեճան**, **Կամբեճք** և **Կապիճան** գրությամբ⁹⁰: Հավանաբար այս գավառանվան հետ կապ ունեն **Կամիճիկ** (հավանաբար՝ **Կամբիճիկ**-Բ.Հ.) հեփթաղները և ժամանակի ընթացքում **Կամբեճիկ Հեփթաղքը** արտագրությունների հետևանքով վերածվել է **Կամիճիկ Հեփթաղք**-ի⁹¹: Դրա օգտին է վկայում այն փաստը, որ Կաղանկատվացու երկի որոշ ձեռագրերում հանդիպում են **գԳամբեճիկ** և **գԿամբիճիկ** և **Կամիջիկ** տարբերությունները⁹²: Հաճախակի են հիշվում **Լփինքը**, **Շաքին** և **Չողը** կամ **Չորը**:

Շատ հետաքրքիր է Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի վերը բերված հաղորդումը՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության հետ **Կուրի** աջափնյակում և ձախափնյակում⁹³: Այս տեղեկությունը հստակ ցույց է տալիս, որ մինչև 428 թիվը պետական առումով **Ուտիական աշխարհը** Մեծ Հայքի արևելյան հատվածի թագավորության, իսկ 388-408 թթ. Մեծ Հայքի վերամիավորված թագավորության մաս է կազմել: Իսկ դրանից այն կողմ ընկած է եղել **Աղվանքը** կամ **Աղվանից** թագավորությունը, որից էլ այն կողմ՝ **Լփինքը**, **Կասաքը** և **Չորա դուռը**, որը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե **ճորա դուռը** կամ **ճորա պահակը**: Առաջին տպավորությունն այն է, որ Աղվանքից արևելք ընկած **Լփինքը**, **Կասաքը** և **Չողը** կամ **Չորը** Աղվանից թագավորությունից անջատված երկրամասեր էին, որոնք պարսիկներն արդեն 387 թվին վերածել էին **Առանի** մարզպանության երեք վարչական շրջանների, որոնք թագավորության մեջ չէին մտնում: Հարցիս քննության մեջ հստակություն է մտցնում Կորյունի հաղորդումներից մեկը. «Եւ ապա յեւ այնորիկ (Մեսրոպ Մաշտոցը-Բ.Հ.) հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջաներ յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն տեսաներ զաւորք եպիսկոպոսն Աղուանից,

Գ (Գ) քաթի, թիվ 2 (38) ապրիլ-հունիս, 2012

վեմ համահայկական հանդես

89 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, նշված ամբողջ աշխատությունը:

90 Անդ էջ 50, 178, 305:

91 Անդ:

92 Անդ, էջ 95:

93 Անդ:

որում անուն Երեմիա կոչելին և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ... Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման ի զաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և ռոճիկս կարգել ի դարմանս... Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ և լցեալ զպիտոյն իւրեյանց և զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում անուն Մուշեղ կոչելին, և յամենայն եկեղեցոյն Աղուանից»⁹⁴:

Այս տեղեկութիւնը, որի հեղինակը ժամանակագրորեն ավելի մոտ է կանգնած կամ ավելի ճիշտ՝ ժամանակակիցն է այդ իրադարձության, ցույց է տալիս, որ **Բաղասականի** շրջանը, որի մեջ պետք է գտնվելին նաև **Լփինքը** և **Ճիղքը**, ամենայն հավանականությամբ, շարունակում էին գտնվել Աղվանից թագավորության մեջ, սակայն թերևս ինչ-ինչ ներքին ինքնուրույնությամբ: **Բաղասականը** մեկ վարչական շրջան չէ, քանի որ պատմիչը այն կոչում է **Բաղասականի** կողմեր: Ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք ևս: Կորյունը հիշատակում է Աղուանից թագավորությունը, նրա մաս կազմող **Բալասականի** կողմերը, սակայն ոչինչ չի ասում **Չորա** կամ **Ճորա** երկրամասի մասին, ինչը մեզ բերում է այն եզրակացություն, որ արդեն 387 թվին պարսից արքունիքն այն անջատել էր Աղուանից թագավորությունից՝ վերածելով պարսից մարզպանին ենթակա տարածքի **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարզպանան** անունով, ինչը պայմանավորված էր առաջին հերթին երկրամասի ռազմավարական դերով՝ որպես պատվարի հյուսիսային **Կովկասի** լեռնականգների դեմ:

«Աշխարհացոյց»-ը **Առանի** մարզպանության արևելյան կողմերում հիշում է երկու վարչական շրջան՝ **Ոստան-ի-Մարծպանանը** կամ **Մարզպանանը** և **Դաշտ-ի-Բաղասականը**, սակայն Մովսէս Կաղանկատվացին հիշում է երեք շրջան՝ **Լփինքը**, **Կասպը** և **Չորան**: Թերևս պետք է ենթադրել, որ պարսից արքունիքն առավել ուշ **Դաշտ-ի-Բաղասականը** բաժանել է երկու վարչական շրջանի՝ **Լփինքի**, որի բնակիչները կովկասալեզու էին, և **Կասպի**, որի բնակիչները պատկանում էին **Կասպերի** ցեղախմբին, որոնց մեջ, թերևս, առանձնանում էին **Բաղասիճները**: Մաշտոցը գիր է ստեղծել կոկորդախոս **գարգարների** համար, հետևաբար՝ այն պետք չէր լինի **Բաղասականի** բնակիչներին, որոնք գերազանցապես իրանախոսներ էին: Կարծում ենք, որ Մաշտոցի գործունեությունը ծավալվել է **Բաղասականի** կողմերի մեջ մտնող **Լփինքում** և **Ճիղքում**, որոնց բնակիչները կովկասալեզու էին: Եթե Մաշտոցը զուտ հետաքրքրության համար է գնացել **Չորա դուռն**, ինչպես հավաստում է Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը, թերևս հնարավոր է, սակայն գրեթե հետ կապված նա անելիք չուներ իրանախոս այդ տարածքում: Առավել հավանական է, որ նա **Բաղասական** կողմերից այն կողմ չի էլ գնացել: Լփինք անունն ավելի երկարակյաց եղավ, և դրա պատճառը վերջինիս՝ եկեղեցական առանձին վիճակ լինելն էր:

Չնայած Մովսէս Կաղանկատվացին այս հաղորդման մեջ խոսում է միայն **Չորա դուռն** կամ պահակի մասին, ըստ էության դա **Չորան** է, **Չողան** կամ **Ճորան**, ինչպես այդ կարելի է տեսնել նրա մյուս հաղորդումներից և այլ պատմիչների տեղեկություններից: 387 թվից սկսած այն **Ճորա** մարզպանների տիրույթն էր:

94 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 118-120:

Շաքիի մասին Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները առանձնապես աչքի չեն ընկնում մանրամասներով: **Շաքին** եպիսկոպոսանիստ է ⁹⁵, հետևաբար և՛ թեմական շրջան:

Նույնը կարելի է ասել **Կապաղակի**՝ որպես եպիսկոպոսանիստ գավառի մասին: Ինչպես տեսանք, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ այն կոչվել է **Ոստան**: Հետագայում գավառը կոչվել է **Կապաղակ**, թե ոչ, հայտնի չէ: Քանի որ եպիսկոպոսի մատավայրը **Կապաղակ** քաղաքն էր⁹⁶, ապա, անկախ գավառի անունից, եպիսկոպոսը կարող էր կոչվել **Կապաղակի**:

Եթե չհաշվենք **Մազքթաց** և **ճղբաց** աշխարհների բավականին անորոշ հիշատակությունները⁹⁷, **Կասպի** և **Լփինքի** բազմաթիվ հիշատակությունները⁹⁸, վերջին գավառը **Հեջերին** է, որի անունը կարող էր ծնունդ առնել միայն արաբական նվաճումներից հետո՝ **Եգերների** անունից: Կաղանկատվացին հիշում է **Հեջերվաց** տունը⁹⁹, որը և հավաստում է գավառի գոյության մասին:

Ֆ. Մամեդովան կարծում է, որ Մովսես Կաղանկատվացին Կուրի ձախափնյակում հիշատակում է 4 գավառ¹⁰⁰, սակայն, ինչպես դժվար չէ համոզվել, իրականում ներկայացվում է 9 վարչական միավոր, միայն թե դրանք տարբեր ժամանակաշրջանների արդյունք են:

Եզրակացություն

Սրանով, կարծում ենք, ավարտվում է այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառների տեղադրությունը: Քննությունը ցույց է տալիս, որ թագավորության շրջանում այդ երկիրը բաժանված է եղել 23 գավառների՝ **Եխնի (Խենի)**, **Բեխ (Բեղ)**, **Քամբեճան (Կամբեճան)**, **Հողմաղ**, որը հավանաբար, հետո է ստեղծվել, **Շաքե (Շաքի)**, **Գեգաու(Գեգաու)**, **Ոստան**, **Հաբանդ (Համբասի)**, **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ**, **Մազքուքք** (ամենայն հավանականությամբ՝ վերջինիս մեջ են մտել նաև **ճորը**, **Փախերը**, **Փոսխերը** և **Գղուարներն ու Վատերը (Պատը)**), **Ղեկք**, **Թավասպարք**, **Հեճմատակք**, **Աղուտականք**, **Խեճավք**, **Իժմախք**, **Շիղպք**, **Շրուան**, **Ճիղքք**, **Բաքանք (հավանաբար Փվքանակքի հետ)**, **Խսրուան**, **Լփինք** և **Քաղասիճք (Կասպք)**, իսկ **Քաղաղաշտը** կամ **Քաղաց դաշտը** ավելի ուշ կոչվել է **Հեջերի**:

95 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 122, 213, 344, 345:

96 Անդ, էջ 89, 122 և այլք:

97 Անդ, էջ 10, 16, 38, 56, 64, 119, 238:

98 Անդ, էջ 95, 115, 161, 166, 232, 238, 342, 343, 351:

99 Անդ, էջ 212:

100 Տե՛ս Փ.Мамедова, նշվ. աշխ., էջ 89:

ON THE BOUNDARIES, TERRITORY AND DISTRICT-DIVISION OF SO-CALLED ALBANIA

Babken H. Harutyunyan

The so-called Albanian or Aghvan Kingdom was formed at the end of the second century B.C. or beginning of the first century. It was a confederation of 26 tribes and undoubtedly was composed of 26 administrative units in the beginning.

According to the dates of **Strabo**, **Plinius Secundus**, **Claudius Ptolemaeus** and as well as of “**Ashkharatsuyts**” (Armenian geography) by **Movses Khorenatsi**, the borders and territory of the latter are illustrated and an attempt is made to clarify the names of rivers and ascertain their current names. For example, Strabo’s mentioned **Sandobanes** is corrected to become **Sardobanes** or **Zardobanes** and is identified with Turyan-chay; **Roitakes** is corrected to become **Rostakes** and identified with **Gyok-chay** and **Xanes** with **Gardman** or **Girdiman-chay**. The river name **Albanos** and the city **Albana** are not connected to the name **Alban**, these emerged from the name, **Lpnats River** or **Lpnats City**, and from the influence of the country name **Albania**, which was accepted in the Greco-Roman world.

The district-division of so-called Albania or Aghvank, which has reached us through the “**Ashkharatsuyts**”, refers to the period of **Aran’s** or **Ran’s** marzpanate, when the Persian court merged the 19(20) districts Great Armenia’s Artsakh and Utik into the latter.

Archbishop M. Barkhudaryants and academician S. Yeremyan were engaged with the issue of the district-division of the **Left Bank of Kura** in so-called Aghvank, using the dates provided in the “**Ashkharatsuyts**”, in the work of the historiograph of the Eastern lands of Armenia Movses Kaghankatvatsi, reports by historiograph Ghevond (Levond) and other sources. M. Barkhudaryan’s locations are discussable, mainly incorrect, while S. Yeremyan’s locations are notably acceptable.

The district-divisions of so-called **Aghvank** or **Albania** are presented using the materials of public sources on the subject and the results of former researchers’ studies. The district **Ekhni** is located in the territory adjacent to the present-day settlement of **Lagodekh**; **Bekh** in the area of present-day **Belokan** or **Belakan**; **Kambejan** in the lower part of the basin of present-day river **Iori** all the way to the River Kura; **Shake**, currently **Shaki** in the area surrounding the city **Shaki**, which incorporated at different times the province of **Hoghmagh** to the west of the district **Shaki**; **Vostan** in the area surrounding the capital city of **Kapaghak**; **Haband**, whose name in different manuscripts was known as **Hambasi** (distorted version); to the east of **Kapaghak**, and **Vostan-i-Martspanan** is identified with **Jora Pahak** and the territories south of it. **Kaghadasht** or **Kaghats Dasht** (field) and **Dasht-i-Baghasakan**, were located near the river **Kura** and fields north of the **Caucasus** mountain range all the way to the **Caspian Sea**.

It is necessary to note that due to the incorrect annotations made by transcribers in the “**Ashkharatsuyts**”, in one case the name of the district of **Vostan** is omitted and in another case the word vostan in **Vostan-i-Martspanan** or **Marzpanan** is omitted,

which has caused a misunderstanding. In this same vein, transcribers have omitted the word **dasht** from **Kagha (Kaghats) dasht** (field) or **Dasht-i-Baghasakan**, thinking that it was a repetition. Because of this, the number of provinces on the left bank of **Kura** number 11.

Nonetheless, the number of districts in so-called **Albania** or **Aghvank** during the reign of the **Mazkut** kingdom was much numerous and later reduced by the Persian court during the marzpanate when tribal districts were united in the districts of **Vostan-i-Marzpanan, Kaghats Dasht** and **Dasht-i-Baghasakan**. Using the description by Asian Sarmatia of “Ashkharatsuyts”, it is possible to disclose that until the establishment of Persian rule, **Shighpk, Jighpk, Kaspk, Pakhk, Paskhk, Khsvank** and **Mazkutk** and other districts existed. The research reveals that the number of provinces during the kingdom’s reign numbered 20/21 and even 21/22. They were **Ekhni, Bekh, Kambejan, and Hoghmagh**, which was most probably created later, **Shake, Geghavu, Vostan, Haband, Kaghadasht** or **Kaghats Dasht, Jor, Pakhk** (probably **Paskhk – B.H.**), **Tavaspark, Hejmatakk, Izhmakhk, Gatk** (probably **Vatn – B.H.**), **Gghuark, Shighpk, Jighpk, Lpink, Baghasjik** (also **Kaspk – B.H.**) and **Kaghadasht** or **Kaghats Dasht**, later called **Hejeri**.

ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դ (Ժ) քաղի, թիվ 2 (38) ապրիլ-հունիս, 2012

ՎԵՄ համահայկական հանդես